

Հին ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐ

Գ Ր Ե Յ

Գ. ԳԵՂԱՐՅՈՒՆԻ

ՍՈՖԻԱ

891.99.09

Գ-45

BRAIRIE
H. SAMUEL
RUE MONSIEUR-LE-PRINCE
PARIS VI

19 NOV 2011

ՀԻՆ ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ

891.99.09

9-45

493

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ՄԱՍԻՍ» ԹԻԻ 13

ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԷՆ

Ֆր. Ֆր.

ԾԱՂԿԱՍՏԱՆ Ա. շաբաթ		
(Արձակ ֆերբուածներ) 1924 ՎԵՆԵՏԻԿ	—	—
ԾԱՂԿԱՍՏԱՆ Բ. շաբաթ		
(Արձակ ֆերբուածներ) 1926 ՎԵՆԵՏԻԿ	7,50	
ԾԱՂԿԱՍՏԱՆ Գ. շաբաթ		
(Արձակ ֆերբուածներ) 1929 ՓԱՐԻՋ	10	—
ՎԱՀԱԳՆԵԱՆ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ	1930 ՎԵՆԵՏԻԿ	7,50
ԼՈՒՐԵՐ ՔԱՂԲԷՆ (վեպ)	1933 ՓԱՐԻՋ	10 —
ԹՕՇՆԵԼԷՆ ՎԵՐՋ (վեպ)	1934 ՓԱՐԻՋ	10 —
ՓՈՂՈՅԸ (Արձակ ֆերբուած)	1935 ՍՈՖԻԱ	— —
ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐ (ՏԵՍՈՒՔԻՆ)	1936 ՍՈՖԻԱ	

ՀԻՆ ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐ

Գ Ր Ե Յ՝

Գ. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ

1936

ՍՈՖԻԱ

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐ

Ա. ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ՄԱՍԻՍ», ՎԵՍԼԷՑ 21 — ՍՈՖԻԱ

53877-66

Արուեստները ընդհանրապէս, քաղաքական պատմութեան հետ համընթաց կ'ըլլան: Եւ երկրի մը քաղաքական պատմութիւնը ինչպէս որ կը յարաբերուի այլ ազգերու հետ, արուեստներն ալ՝ ուղղակի կամ ոչ, կը հաղորդակցին: Այս յարաբերութիւնն է որ կը նպաստէ անոնց զարգացմանը: Թէ չէ, ինչպէս իրենց աշխարհագրական դիրքին բերմամբ հաղորդակցութենէ զրկուած ժողովուրդներունը, քարացած կը մնան, և կամ անզգալիօրէն դանդաղ կ'ըլլայ անոնց շարժումը:

Ահա թէ ինչու հնագոյն քաղաքակրթութիւնները ծաղկած են խոշոր գետերու հովիտներուն մէջ, որովհետեւ յարմարագոյնն էին սկզբնական հաղորդակցութեանց, և կոչուած՝ զարգացման գիտային եղանակ: Յետոյ, երբ մարդիկ կրցան նաև նաւարկել ծովերու վրայ, կը ծաղկի խոշոր ծովափնեայ քաղաքակրթութիւնը:

Մեզի հասած ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐԸ, կը պատկանին Հայաստանի Արտաշիսեան և Արշակունեանց հարստութիւններու շրջանին, Բ. դար Բ. Ա. — Դ. դար Բ. Յ., համընթաց են ժամանակին պատմութեան, կը ցոլացնեն զայն:

Եւ թէև, համեմատաբար, մեզ հասածները քիչ հնութիւն ունին, սակայն կարելի է դասել զանոնք Հայաստանի զարգացման գեթային օրջանի գործերէն:

Անոնք բանաստեղծական առաջին արտայայտութիւնները ըլլալու երեւոյթը չունին սակայն, այլ արդէն մշակուած սեռի մը, որոշ զարգացման հասած գործերու հատուկտորներ են, և արեւելեան բանաստեղծութեան, կամ Փոքր Ասիականին մէկ օղակը:

1) Արտաշէսի հիմնած հայ պետութիւնը, Բ. դարուն Բ. Ա., որ մէջ ընդ մէջ կը հասնի իր քաղաքական բարձրութեան, կառավարական ձև ունի, ազնուապետական միապետութիւնը: Տեղական գոյութիւն ունեցող իշխանութիւնները կը մնան, բայց այս ազատները կը կապուին կեդրոնական իշխանութեան, զանազան պաշտօններով ու պարտաւորութիւններով:

Մեծամեծ բանակներ կը պահուին. Արտաշէսի զօրքերուն թիւը առասպելական բազմութեան մը կը հասնի: Մեծն Տիգրանի զօրաց թիւը 260,000 կը հաշուէ՝ Պատուրքոս: Աւանդութիւնը կ'եռապատկէ, բայց կարելի է բազմութիւնը զօրութիւն նկատել, երբ կրթութիւնն ու կարգապահութիւնը կը պակսի անոնց մէջ:

Արտաշէսի և Տիգրանի բանակները Փոքր Ասիական թագաւորութիւններու վրայ յաղթութիւններ կը տանին, իսկ Հռոմէական լեգէոններու առաջ շատ անգամ ձակատագիրը կը փոխուի, նոյնպէս Պարթեական բանակներուն դէմ: Լուկուլլոս Տիգրանակերտի առաջ 20,000 զինուորով Տիգրանի անագին բանակը կը ցրուէ, նաև Արտաշատի պա-

տերազմը լաւ հետեւանք չունենար: Կովկասեան լեռնաւանդներու սարսափ Արտաշէսը կը ստիպուի Հռոմէական զօրութիւնը ճանչնալ:

Որովհետև իրենց փառաց գագաթնակէտին հասնող, ու Հայաստանը իր քաղաքական իսկական բարձրութեան հասցնող Արտաշէսն ու Տիգրանը, անտարբեր են դաստիարակութեան, Թէև Տիգրան իր մանկութիւնը՝ իբրև պատանդ, անցուցած է Պարթեաց արքունիքին մէջ, և ծանօթ անոնց դաստիարակութեան գեղեցիկ նպատակներուն, որ կ'աշխատէր երախաներուն մէջ զարգացնել քաջութիւնը, ամրացնել պատուի զգացումը, արդարադատութիւնը, և սէրը դէպի փառքն ու պատիւը: Երիտասարդներուն կ'ուսուցանէին ձի հեծնել, նետ ու աղեղ գործածել: Ուսումը սահմանափակ էր, կը հաղորդուէին քանի մը տեղեկութիւններ կրօնի մասին, և գոց կը սովորեցնէին մայրենի պատմութեան բանաստեղծական աւանդութիւնները:

Նոյնը և յունականն ու հռոմէականը, որոնց հետ կը յարաբերուին: Անոնք նախ կերտած են մարդը, որ իր կարգին հանրային կեանքը բարձրացուցած է: Եւ դիւցազները Հռոմեոսի և հռոմէական պատմութեան, այդ զարգացած հանրութենէն դուրս եկած, աւելի կատարեալ տիպարներ են:

Այսպէս, Յունաստանի մէջ, մինչև 16 տարեկան՝ պարտաւորուածն ու մարմնամարզը տղուն միակ դաստիարակութիւնը կը կազմեն: Եւ ան, որ մարմնական հրահանգներու մէջ ձարպիկ չէ, կը համարուի ստոր արարած մը, որ իր վատակէն զատ ուրիշ բան չի մտածեր: Արիստոփան կը նկարագրէ՝ «Միեւնոյն քաղիւն պաթանիները, երբ դասասունին տունը կ'երթային, փողոցներուն մեջ միասին կը փախին, կարգով եւ բոկոսն, նոյն իսկ երբ ձիւն տեղաւոր՝ մաղէ քափող ալիւրի պէս: Հոն կը նստին առանց սուրբներէն սեղմելու եւ դասուն անոնց կը սովորեցնէր՝ «Պալլաս անաւոր փաղափաղործան», աղօթքը, կամ՝ «Աղաղակ մը որ հեռուէն բարձրացաւ», ու ձայներէն կ'ուռեցնէին այն պինդ ու առնական

ներդաւնակութեամբ, որ իրենց հայրերէն ժառանգած էին»:

Հանրային դաստիարակութեան երկրորդ մասը կ'աշխատի անհատին ձգտումները կազմաւորել: Հանրային օգտին գաղափարին առաջ՝ անհատին շահերը, կիրքերը, նկատումները կը ջնջուին, հայրենիքը վեր է ամէն բանէ: Վերջապէս կը սովորեցնեն առնական ըլլալ, պարզ, դժան, յամառ, համբերութեան տէր և արի:

Դաստիարակութեան անտեսումին հետեւանքով, Արտաշէսի հետ կը շփի իր կառուցած պետութիւնը, կարծես ինքն ալ կը զգայ այդ ու մահուան մահճին մէջ կ'աղաղակէ՝ «աւաղ փառացս անցաւորի»: Իր որդին Արտաւազդ Ա. մեղկ մըն է, ոչ մէկ գործ կ'ընէ արիւթեան, քաջութեան, այլ ուտելով և խմելով կը պարագլի, և մօրիներուն ու եղեգնապուրակներուն մէջ կը թափառի, (Խորենացի): Անոր օրով Հայաստանի քաղաքական միութիւնը կը խզուի, զօրութիւնը կը ցրուի և Արտաւազդի առասպելաբանութեամբ մահէն ետք, հայերը իրենց տարտամ զրութեանէն ձանձրացած, կը դիմեն Պարթեւներուն՝ գալ ու իրենց տէրութիւն ընել:

Տիգրան կու գայ ու կը տիրէ երկրին, սահմանները կը հասցնէ ծովէ ծով, և գահը կը թողու որդւոյն Արտաւազդ Բ. ին, որ քանի մը տարուան թագաւորութենէ ետք, գերի կը մեռնի Աղեքսանդրիոյ մէջ: Դիւցազները ոչ թէ կը ծընին, այլ կը պատրաստուին:

Նոյնպէս ոչ մէկ լուրջ ճիգ՝ հայացնելու նորակազմ Հայաստանը, հոն գտնուող այլացեղ ժողովուրդներէն պատրաստելով միատարր հայ ցեղը: Միջոցները չէ որ կը պակսին, նուաճուած թագաւորութիւններու հարուստ գանձարանները փոխադրուած են Հայաստան:

Արտաշէս թոյլ փորձ մը կ'ընէ, կը հրամայէ հայկական լեզուն ուսումնասիրել, ծաղկեցնել ու իր տիրած գաւառներուն մէջ տարածել, ամէնքը մէկ ազգ և մէկ լեզու ընելու համար: Հին ժամանակներէ սկսած կայ, և ոչ միայն գրական լեզու է, այլ և կենդանի ու գործածական,

մեր գողթան երգիչներուն լեզուն: «Արարսեան, կամ ոսանիկ կոչուած լեզուն՝ որ յետ գիւթի գրոցն մեր քարգմանչաց ձեռամբ հիանալի զարգացում մը առաւ», (Յ. Դուրեան): «Հայկականը՝ այժմ եկեղեցու եւ հին գրականութեան լեզուն, հին ժամանակները կենդանի ու գործածական լեզու էր: Իսկ հայերէնը աւատական Հայաստանի հասարակ ժողովուրդի՝ ռամկի լեզուն: Սա նոյնպէս հին ու առաջինն ազգակից լեզու է՝ ինքնուրոյն եւ լեզուաբանօրէն հաւասարագոր, որ մեզ հասել է բազմաթիւ բարբառներով»: (Ն. Ման):

Բայց մեծ սէր ունին յունական սովորութիւններու Արքունիկին պաշտօնական լեզուն յունարէն է, որ Հայաստան եկած է Մեծն Աղեքսանդրի հետ: Ուրիշ տիտղոսներու հետ կը կրեն՝ հելլենասէր անունը: Իսկ յունական սովորութիւններու քով տեղ բռնած են պարթեւականն ու ուրիշները: Հերոդոտոսի (Յ. դար Բ. Ա.) Լիւտացւոց համար աւանդած ամուսնական սովորութիւնները, Ստրաբոն (Ա. դար Բ. Ա.) Հայոց համար կ'աւանդէ: Մերիներուն յուղարկաւորութեան պահուն կատարուած լացին ու մրմունջին նկարագրութեան նմանութեանը կը հանդիպինք Հովերոսի «Իլիական»ին մէջ՝ Հեկտորին դիակին վրայ: Անահտայ հետ կատարուող խնամութիւնը, ըստ Ստրաբոնի Զիւլէյէն և Կոմանայէն է որ մտած է Անահտական գաւառը: Խնճոյքնիւրու մէջ, հարսանեաց և այլ առիթներով կատարուող գուսաներգութիւնները, վարձակները, պարերը, խեղկատակութիւնները, սովորական են նաեւ Յունաց, Հռովմէացւոց, Պարսից, Հրէից մէջ:

Հայաստան եկած է Վահագնը Հնդկաստանէն, բերուած են նաեւ Յունաց աստուածները: Կը տեղաւորեն հայ տաճարներու մէջ, ազգայիններուն քով, և անոնց իրենց աստուածներուն յատկութիւնները կը վերագրեն, և սովորական պաշտամունքն ու զոհերը կը մատուցանեն:

* * *

Վսեմ երազին հետապնդումը կը պակսի անոնց քով, կապուած կը մնան առօրեայ կեանքին: Փոքր Ասիական պետութիւններէ բերուած հարստութիւնը՝ ծուլացուցած է դա-

նոնք: Ասոր վրայ աւելցուցէք, աւելի խիստ կլիմայէ մը իջած ըլլալնին, շրջանակ մը՝ Եփրատի հովիտը, որ նուազ պահանջկոտ է և աւելի բարեբեր:

Ամէն առատութիւն կայ. իսկ գլուխնին խճողուած է արչաւանքներու ատեն այլուր տեսնուած բարքերով, և տեսարաններ, որ կը վարեն անոնց երեւակայութիւնը: Կը կրկնեն, առանց գէթ կարենալ ընդօրինակելու. որովհետեւ ասոր համար իսկ դաստիարակուած պէտք է ըլլալ: Կեղծելը՝ արուեստ է, և դժուարին ճարտարութիւն մը: Եւ մերիւնները քաղքենիութիւն կը փորձեն, կոչոււնքներ կը սարքեն, ուր նուազել կու տան, երգել, պարել: Բայց վարձակին շարժումները թարգմանել աշխատելու տեղ, հանդիսականները կը նային անոր մարմնին ու կը սուփան, և հըրապարակաւ կը քաշեն զայն կոչտութեամբ: Խորով Գարգմանացի, Շապուհի տան մէջ՝ «գօրէն սեղեխի ռուփեցելոյ բզիէն ջնարահար փաշամասն կնոջ կրթէ», (Խորենացի):

«Եւ եղաւ յաւուր միում կոչել զնա լընքիս Բակրոյ նահապետին Սիւնեաց. եւ յուրախանալն գիւնով՝ ճեսեալ Տրդասայ զկին մի, զի յով գեղեցիկ էր, եւ երգէր ձեռամբ, որում անուն էր Նազինիկ, տփացաւ եւ ասէ ցփակուր. Տուր ինձ զվարձակս զայս. եւ նա սսէ. Ոչ քամ, զի հարն իմ է: Իսկ Տրդասայ բուռն հարեալ ի կինն»: (Խորենացի):

Նոյնքան բուռն է դէմէն և նախանձը, չէ սովորած ձկուն ըլլալ, և ահա կոչոււնքը կը փոխուի արիւնհանգութեան, «ընդ որ խանդացեալ Բակրոյ, յարեաւ հանել զնա ի նմանէ: Բայց յոսն կացեալ Տրդասայ, ծաղկակալ սկսեղբն իբր զիբու վարեցաւ, նա եւ զբարձակիցսն ի բազմականացն ի բաց պաղեաց»: (Խորենացի):

Անոնց կենցաղը բարքերու հակասութիւններով կազմուած է, մինչ կը տանին իրենց աղջիկներուն կուսութիւնը նուիրել Անահաթի մեհանին ուխտաւորներուն: «Ազնուականներ իրենց աղջիկներուն կուսութիւնը նաեւ կը նուիրէին Անահաթի պաշտօն մասուցանելու եկողներուն, եւ ասիկա սրբազան գործ մը համարելով՝ յետոյ կը հարսնացնէին զա-

նոնք»: (Ստրաբոն): Իսկ դուրսը անհաղորդ կը պահեն իրենց կիները, բարձ չունին անոնք ընկերութեան մէջ ու կոչոււնքներուն: «Կիները կիներով կը սարքեն կոչուլն, ճեսալ մը կանանցի կեանք է անոնց վարածը»: (Հացունի):

Ամենասիրելի զբօսանքներէն մին որսորդութիւնն է, Պարթեւներէն փոխ առնուած սովորութիւն մը: Եւ որովհետեւ բնականէն սակաւաթիւ են անտառները, ծանր աշխատանքով կը տնկուին անտառներ և կը լեցնեն երէններով:

Մեծն Տիգրան իր պալատը զարդարած է շքեղ թատրոնով մը, ուր յոյն դերասաններ կը ներկայացնեն իրենց ողբերգակ բանաստեղծներէն հատուածներ (Պլուտարքոս), որով թատրոնն ալ հասարակութեան համար գոյութիւն չունի:

Մեզ չէ հասած Տարօնի մեծագանձ մեհանը, (Ագաթանգեղոս) ոչ ալ Անի ամրոցին մեհանը, կառուցուած Տիգրանէն, (Խորենացի): Այս շրջանէն մեզի հասած շէնքերը կը կրեն հռոմէական բնոյթ, օրինակ Գառնիի տաճարը:

Ինչ որ կը մնայ մեզի, հատուկտորներն են գողթան երգերուն, հայ մտքի ու ճաշակի գործ:

2) Նախապէս երաժշտութիւնն ու պարն է որ կը գործակցին, նախնական մարդուն հանգստի պահուն ըրած անասնական ցոյցերն ու արտաբերած ձայներն են անոնք: Յետոյ կըլլայ վառուած և զգայուն սրտերուն զեղումը՝ սահմանուած գերբնական ուժերուն, աստուածներու պաշտամունքին, զոհաբերութիւններու ատեն:

Բանաստեղծութիւնը կու գայ ընկերանալ անոնց, ու երաժշտութիւնը կ'երթայ իր ձայները, կշռոյթները համաձայնեցնել այն բանաստեղծութեանց, որուն կ'ընկերանայ: «Անահայ պաշտամունքի պահուն կուսքը վերցնելով՝ քափօրակերայ մեհենին շուրջը կը պարսէին, աղօթանման երգերով», (Ալիշան, Հին. Հաւ.):

Երաժշտութիւնը դեռ շատ պարզ նախնական ձայներու շղթայով մըն է, որ կ'երկարի: Եղանակները կազմուած են երկու կամ երեք ձայնանիշներով, որոնցմէ իւրա-

քանչիւրը բաղում անգամներ կը կրկնուի շատ քիչ փոփոխութեամբ, կ'ընէ իր ընթացքը քանի մը պզտիկ շարժումներով:

Նոյնն է և պարը, նոյնակերպ շարժումներու շարք մը, որ յաճախ խանդավառուելով՝ կը մերձեցնէ միջոցը մասներորոգ մը, յետոյ կը բարձրացնէ մակերեւոյթը, բայց երկվայրկեան մը միայն:

Իսկ նախնական բանաստեղծութիւնը, կարճ նախադասութիւններ՝ յաճախ նոյնիմաստ, որ ուշադրութիւնը կեդրոնացնելու համար կատարուածի մը, մանրամասնութեան մը, բաւ կը սեպէ՝ կրկնութիւնը: Եւ ասոնք յատուկ չեն միայն հայ ժողովուրդին, այլ բոլոր ժողովուրդներուն՝ իրենց առաջին շրջանին, և դեռ կը տեսնուին նախնական վիճակի մէջ մնացածներուն քով:

*
* *

Բանաստեղծութեան սկիզբը կը նկատուի խորհրդական բանաստեղծութիւնը, և քուրմերը հեղինակներ, որ մաղթանքներ կը քերթեն, որպէսզի ժողովուրդը տօնախմբութեանց ատեն երգէ: Պատահիկ մը Դահլիթականէն՝

«Ան է:

Դաւառոյա է իր անունը:

Ան կը սաւառնի անօտին մէջ:

Սկիզբն է երկրի, երկնքի, մարդուն:

Դաւառոյան պայծառութիւնն է,

Ան է ծնունդը,

Ան է խաբիսխը,

Ան անեղծ է,

Ուժը, որ ստեղծեց տիեզերքը...

Ան շարժում կու տայ անոր,

Ան կ'ընէ դաւանութիւն:» (F. De Lanoye)

Հին եգիպտականէն՝ Ռայա Թում, — շոյբեք, — արեւ, հանգչող, ստեղծագործող,

«Յարգանք քեզ,

Գոյութիւն անմահ,

Երկնային տալ,

Որ ծնունդ կու տայ ամեն օր ինքնիրեն:

Յարգանք քեզ,

Որ կը լոգնաս շուրերուն մէջ երկնքի՝

Տալու համար կենդանութիւն ստեղծածներուն

Անո՛ր, որ կերեց երկինքը՝ վիհերն հորիզոններուն:»

(F. De Lanoye)

Ու գողթան երգերէն՝ Վահագնի երգը,

«Երկներ երկինք եւ երկիր,

Երկներ եւ ծիրանի ծով...» (Սորենացի):

Եւ երբ խորհրդական բանաստեղծութիւնն այլեւս գոհացում չի տար աստուածներուն թարգման ու բարեկամ երգչին, իր գերագոյնին պաշտօնէն դուրս կու գայ՝ երգելու նաեւ աստուածներուն սիրելի դիւցազներուն կեանքն ու գործը, գոհունակութիւն պատճառելով անոնց, տալով հաճոյալի գոտանք մը ժողովուրդին, որ բանաստեղծը մեծ պատիւով, պաշտամունքով կը փառաւորէ:

Եւ երգիչները քաղաքէ քաղաք, գաւառէ գաւառ կ'անցնին, ունկնդիրներու բազմութեան մը առջև գովքն հիւսելով դիւցազներուն: Անմահացնելով՝ տարփողելէն անոնց գործը, մինչև առասպելաբանելով անոնց ծնունդը:

Այս երգիչները, որ Յոյները բափսոս կը կոչեն, Եւրոպայի հիւսիսայինները սփալս, Ֆրանսացիք պարս, Հայերն ու Պարսիկները գուսան, քաջութեան և դիւցազներու երգիչներն էին, ու կը մօտէին նաեւ պատերազմներու մէջ, խրախուսելով կռուողները, դիւցազներու երգերով նոր քաջեր ու արիւնք կը պատրաստէին, «Ի սարգեցի մահակ պար գովով, երգիքն զհովեական քերթուածսն:» (Մագիստրոս): Արքունիքներու մէջ տակաւ մեղկացան, դառնալով դինարբութեանց, խնճոյքներու ընկեր:

Նուագով ըմպելը պատիւ մըն է, աստիճան մը, որ

կը շնորհէ Արտաշէս, Բ. դարուն Բ. Ա. քաջին ու պատուականին Արգամայ, իր խոստացած գահին երկրորդութեանը հետ: «Եւ պսակ յակնքակապ, եւ գինդ յերկոսին ականջսն, եւ կարմիր զգեստ միոյ ոտինն. տարգալ ունել ոսկի եւ պատառափաղ, եւ ոսկեղինոք ըմպել նուագօք:» (Խորենացի):

Գուսաններուն նուագած ու երգած ԴԻԻՑԱՋՆԵՐԳՈՒԹԻԻՆԸ, արքունիքներու ջերմութեանը մէջ տակաւ կը խամբի, դառնալու համար ԽՆՃՈՅԲԻ ԵՐԳ, ու նիւթը կը լլայ սիրային ու ներքողական: Հոն ալ չի մնար, տարիներու ընթացքին կը փոխուի ՇԱՂԱԿՐԱՏՈՒԹԵԱՆ ու գուսանները կը լլայ չԱՅԿԱՏԱԿ, որ իր խելացնոր չարժումներով կը ջանայ զուարճացնել հանդիսականները: Պէտք է ողբալ, կ'ըսէ՝ «զկասակսն մսակորոյս, իբրեւ զայսահարս յափրին, ծռին, գելուն, ափսօթին», և կ'աւելցնէ. «Ձամենեսեան, աղտով բերանոյն զագրացուցանեն. եւ զովանս հայիոյէ, զովանս բամբասէ, զովանս բեմամանէ եւ զովանս ձաղէ:» (Յովհ. Մանգալունի):

Աւելի Խաբը, անիշխանական ժամանակներուն, բոլոր մեծ եւ պզտիկ իշխաններուն տաճարէն ներս է մտած, իջած և հայ ճոխներուն տունը՝ «Թմբկօք եւ պարուք զգինի ըմպէին, ի կախաւ խաղուց եւ յերգս գուսանաց հեռանային»: (Գրիգոր վրդ.): Եկեղեցականն ալ անմաս չի մնար: Ս. Յուսկան որդիները, Պապ և Աթանաղիսէս՝ «Եւ բազում հասեալ յարբուրթիւն, զայս զսանաբան ալպն առնէին. եւ երբեալ երկոքին եղբայրին մսանէին յեպիսկոպոսանոցն՝ որ երն անդ, եւ ըմպէին անդ զինի բոգօք եւ վարձախօք եւ գուսանօք եւ կասախօք:» (Փաւստոս): Եւ կը տեսէ այս երջանիկ ցնծութիւնը: ԺԲ. դարուն Բ. Յ. կը վրդովի հարսանեկան խընճոյքներու մէջ եւս՝ «Ի լսելն եւ ի խօսիլն զանուղայս:» (Ն. Շնորհալի): Կը փորձէ կանոնական կապեր գծել այդ՝ «Ամօթալի գրուցատուրեանց դիմ:» (Դաւիթ վրդ. Ալաղայ որդի): ԺԵ. դարուն սակայն, դեռ կը տեսնէ հարսանեաց մէջ՝ «Բազում անվայելուջ բանք, խեղկասակութիւնք:» (Տաթեւացի):

Եւ ասոնք բոլորը սովորական են նաեւ Յունաստանի: Կ'երեւին հռովմէական գինարբութեանց մէջ, (Darembert et Saglio), Բիւզանդիոնի (Ոսկեբերան), Պարսից խաթութեանց մէջ կը հնչէին երգերը «Փափկասուն աղջկանց եւ մանկանց», (Մով. Կաղանկատուացի): Հրէից՝ (Գիրք Բ. Թաւառորաց ԺԹ. 35):

* *

Պարն ալ, պաշտամունքէն բխած, չպահեց իր բնոյթը. արքունիքներու մէջ եղաւ ԿԱՔԱԻ, ԽԱՂԱԼԻԲ:

Գուսաններուն կ'ընկերանան վարձակներ, որոնք երգող ու նուագող կիներ են: Ասոնք իրենց փափուկ մատներուն աշխուժութեանը կը զուգեն ձայներուն քաղցրութիւնը, նաեւ խառնուելով պարին, ցոյց կու տային ոտներնու ժրութիւնը, իրենց ճապուկ մարմնոյն ճկունութիւնը և մորթին ողորկութիւնը: «Տեսեալ Տրդատայ զկին մի, զի յոյժ գեղեցիկ էր, եւ երգէր ձեռամբ, որում անուն էր Նազինիկ:» (Խորենացի):

Այսպէս, բնապաշտ և ուսման միջավայրի մը մէջ, կորսնցուց և պարը իր վսեմութիւնը և դարձաւ հասարակաց խաղ: Անոնց պարը կը կոչէ՝ «Կախալ լիսուրեան», (Եղիշէ): Կը գանգատի՝ «Ոմանք յագասաց եւ ի ուսման հեծելոց, գուսանօք եւ վարձախօք պղծեմ զնուիրեալ տեղիսն Աստուծոյ:» (Ներսէս Շինող): Անոնք կ'երեւին նաեւ հարսանեկան հանդէսներու. կոչնականներուն մէջ, և այդ՝ «անառակ կանանց» ներկայութիւնը պսակի օրհնութեան՝ կ'արգիլէ Շնորհալին:

Բ. ԵՐԳԻՉՆԵՐ, ՆՈՒԱԳԱՐԱՆՆԵՐ

Գեղարուեստները կը լլան գլխաւորաբար, ա. — Տարածութեան վրայ զարգացող կերպընկալ (ճարտարապետութիւն, քանդակագործութիւն, նկարչութիւն): Բ. — Ժամանակի յարաբերութեան վրայ հիմնուող, կամ ձայնական (Ե-

րաժշտութիւն, բանաստեղծութիւն): գ.— Թէ տարածու-
թեան և թէ ժամանակի յարաբերութեան վրայ հիմնուող,
կամ միմիկական (պար, տրամա և մարմնամարզ):

1) ԵՐԳԻՉՆԵՐ.— Մեր մատենագրութեան մէջ, խըն-
ճոյքներու պահուն և այլ առիթներով յիշատակուած կը
գտնենք՝ վիպասան, գուսան, երգիչ, վարձակ, եղբարմայր,
ձայնաբկուհ, որոնց կ'ընկերանան թմբկահարներ, սրնգա-
հարներ, քնարահարներ, այլազան արուեստով և ձայներով:

ԵՐԳԻՉ կը կարծուի ըլլալ՝ ընդհանրապէս անոնք, որ
կ'երգէին և ունէ գործիքի վրայ կ'ածէին, (Ե. Լալան):
Իսկ խորհրդային յիշատակած երգիչները առասպելաբանող-
ներ են կամ երգող՝ «Ձամանե երգիչն առասպելաբանն
այսպէս, Արսաւազ»։ Ուրիշ տեղ՝ «Եւ նոյն երգիչն յառա-
պելին այսպէս՝ վիթապագունք գողացան գմանուկն Արսա-
ւազը»։ (խորհրդային):

ՎԻՊԱՍԱՆ: Ասոնց երգին նիւթը պատմական է ու
լուրջ: «Արաւելսի գործ» բազում ինչ յայտնի են ի յերգս վի-
պասանացն, որ պատմին ի Գողթան»։ (խորհրդային):

ԳՈՒՍԱՆ, կուսան կամ ֆուսան պարսկերէն, կուսան
կոչուածները հնադարեան պարսիկ երգիչ, կամ սրնգահարի
անուն: Արաբերէն գուսէ՝ փող, սրնգ, Միջին Դարուն
հայացած դոս ձեւով, (Hubschmann): Կուսան կամ ֆիւսան,
հնադարեան երգչի անուն, որ կը նշանակէ նաև տեսակ մը
երգեցողութիւն, (Գե. Դպիր Տէր Յովհաննէսեան):

Խնճոյքներու մէջ և հրապարակներու վրայ երգող և
նուագող ժողովրդական նուագածուներ են ասոնք, որոնց
մէկ զասը աւելի ստոր պաշտօն մըն ալ կը կատարէր, և կը
կոչուէր շաղակրատ: «Եւ երբեալ երկոքին եղբայն մտա-
նէին յեպիսկոպոսանոցն՝ որ էրն անդ, եւ ըմպէին վար-
ձակօք ու գուսանօք»։ (Փաւստոս): Ուրիշ տեղ՝ «Եւ մինչդեռ
քաղաւորն Պապ գուրախութեան զինին ունէր ի մատուց
վր, եւ նայէր ընդ պէս ամբոխ գուսանացն»։ (Փաւստոս):

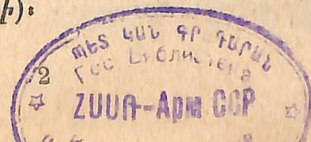
Գագիկ Արծրունիին Աղթամար կառուցած ուրախութեան
յատուկ ոսկեգմբէթ տաճարին որմերուն վրայ նկարուած
խրախճանութեան տեսարանին մէջ՝ «Պասանեալս լուսասե-
սակս սպասաւորս ուրախութեան, ընդ նմին եւ դասս գուսա-
նաց»։ (Թ. Արծրունի): «Ի կախաւ խաղուց եւ յերգս գու-
սանաց հեռանալին»։ (Գրիգոր Վրդ): «Արեւելի հին քաղա-
ւորները արհունիքին մէջ ունէին գուսաններ: Ասոնք նախ ֆա-
շութեան երգիչ էին, յետոյ մեղկացան եւ արանց տեղ կա-
նայ ալ մտան»։ (Ալիշան): «Իսկ գուսան կը կոչուէին նրանք,
որ միեւնոյն ժամանակ ներկայացնում էին երգուածի բովան-
դակութիւնը, զանազան ձեւեր եւ ցոյցեր անելով»։ (Եր. Լա-
լան):

Գուսան, որ ըստ բառին ծագման կը նշանակէ նուա-
զահար: «Հայ ազնուականը զինուոյն հետ երգ ալ կ'ուզէր,
որպէսզի իր հրնուանքը կատարեալ լինէր: Ուստի իսկոյն տա-
նար կը մտնէին գուսանք ու վարձակներ. առաջինք՝ այր, եւ
վերջինք՝ կին երաժիշտներ»։ (Հացունի):

ՎԱՐՁԱԿ, երգչուհի, որ թէ կ'երգէ, թէ կը նուագէ և
թէ կը պարէ: Երաժիշտ այս կիները ցոյց կու տային իրենց
քնքոյշ մատներուն աշխուժութիւնը և իրենց ածած գոր-
ծիքին հետ, ձայներնուն քաղցրութիւնը, ոտներնուն ժը-
րութիւնը և մորթին թաշուրթիւնը: «Տեսեալ Տրդատայ
զկին մի, զի յոյժ գեղեցիկ էր, եւ երգէր ձեռամբ. Տուր ինձ
զվարձակս զայս»։ (խորհրդային):

ԵՂԵՐԱՄԱՅՐ, ողբասաց կին, որ նուագարանի մը վը-
րայ ածելով, կը կոծէ, թուելով մեռնողին գործերն ու ա-
ռաքինութիւնները, դադաղին առջեւէն: Փառանձեմ Գնէ-
լին յուզարկաւորութեան՝ «Եւ ի ձայնաբկուհն ամենայն
եղաւ նա մայր ողբոցն, եւ ձայնաբկուհն ամենայն ի ձայն
ողբոցն սկիւան նուագել զիրան»։ (Փաւստոս):

ՁԱՅՆԱՐԿՈՒԹ, սգակիր աղջիկներ են, որ կը հետեւին
դադաղին սեւեր հագած և ձայն կու տան եղբրամայրին: «Եւ
զկրնիսն ձայնարկու կուսանք սեւագգետսք եւ աշխարհօք կա-
նայք»։ (խորհրդային):

եւ ամէնէն աւելի խօլական էին Գողթան գաւառի երգիչները իրենց երգերով:

2) ՆՈՒԱԳԱՐԱՆՆԵՐ. — Հին հայոց ծանօթ էին թէ փողական, լարական և թէ քնդական գործիքները, բայց անոնց ճիշտ ձեւին անծանօթ ենք:

Փողական՝ փող եղեգնեայ, պղինձի, սրինգ: Լարական՝ ֆնար, ջնար, տալիղ, վին փանդիւն ու բամբիւ: Թընդական՝ ծնողայ և բմբուկ: «Եւ առ հասարակ բմբակահարք եւ սրնգահարք, ֆնարահարք եւ փողահարք իւրաքանչիւր արուեստօք պէս պէս ծայրիւք բարբառեցան», (Փաւստոս): «Եւ կամ ֆանի՞ փողք գոչեցին, եւ կամ ֆանի՞ բմբուկ դափեցին»: Ուրիշ տեղ մը՝ «սաւառնաձայն հնչմամբ զլեռնոցն քնդեցուցանէին, նշանս կանգնեալ եւ փողք ու ֆնարք հնչեին ու քրմբուկին դափեին», (Թ. Արծրունի):

ՓՈՂ ԵՂԵԳՆԵԱՅ, ծագումը հրէական է և Փիւնիկեցիներուն միջոցաւ անցած է և Յունաստան: (Fétis): Զանազան ձայներով իրարու կը կապէին ներդաշնակութիւն կազմելու համար՝ «Որպէս յերգիւնն արուեստապէսն քնդ մի բերանէ փչէ, եւ բազմութիւն փողոցն առ հասարակ գոչին ոմն սոսկ, ոմն քաւ եւ ոմն եւս քանձաղոյն», (Մամբրէ Վերծանող):

ՓՈՂ ՊՂԻՆՁԻ, յիշատակուած կը գտնենք Արտաշէսի դադաղին առջեւէն՝ «Եւ առաջին պղինձիս հարկանելով փողս», (Պորենացի): «Եւ Սմբատ հրամայէր զփողսն պղնձիս հնչեցուցանել», (Պորենացի):

ՍՐԻՆԳ, փռիւական գործի մըն է:

ՔՆԱՐ, ՋՆԱՐ, ՎԻՆ, ՓԱՆԴԻՒՆ նոյնանման գործիքներ կը կարծուին ըլլալ, և շատ քիչ տարբերութիւններով: Փանդիւն բուն Փոքր Ասիական գործի մըն է: Անունը յունարէն՝ փանդուռա, որ երեք աղիքով կիթառ կը նշանակէ: (Հայկազեան բառարան): Քնար, նուագարան թելերով, պէս պէս ձեւով, (Հայկազեան): Ջնար, կերեւի քնարին մէկ ձեւն է Պարսկաստանի մէջ գործածուող, կը յիշատակուի պարսից Յազկերտին տղուն, Շապուհ հայոց թագաւորին

խնճոյքին մէջ՝ «Զնարահար փաշամասն կնոջ», (Պորենացի): ՎԻՆ — գաւին, քնարի տեսակ, (Հայկազեան): «Զմեռեալսց լային, փողովք եւ փանդոք եւ վնոք», (Փաւստոս):

ԲԱՄԲԻՒ, Գողթան երգիչներուն սիրած գործիքը, բարձրկեկ, բամբ, պարսկերէն պամ, ձայն ունեցող աղեբախ նուագարան է (Էմին): «Կսրնցոցահար աղեբախ», Կ'ըսէ (Յովհ. Կաթողիկոս): «Ի հինսն մեր, որք բամբըռամբն երգեին Տիգրան», ուրիշ տեղ մը՝ Զայս երգելով ոմանց բամբըռամբ», (Պորենացի):

ԾՆԾՂԱՅ, Փոքր Ասիական գործի մըն է, հնարուած յատկապէս Սիբիլ աստուածուհիին պաշտամունքին համար: Իսկ Յունաստանի մէջ կը գործածէին Բաքոսի պաշտամունքի և զոհաբերութեան ժամանակ, որ թմբուկի հետ խփուելով՝ չափ կու տար երգին ու պարին: «Զի յոյժ գեղեցիկ եր, եւ երգեր ձեռամբ», (Պորենացի):

ԹՄԲՈՒԿ, զանազան չափերով ու ձեւերով, ամենուրեք գործածուած է ամենահին ժամանակներէն սկսեալ: «Թմբկօք եւ պարուք գգինին ըմպեին», (Գրիգոր Վրդ.):

Գ. ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԱՐ

Երաժշտութիւնը և պարը եղած են արուեստներուն ամենահինը, և կրնային գոյութիւն ունենալ ամենանախնական վիճակներէ:

Նախնական մարդը, իր վայրագ յոյզերու, ցնորուններու պահուն, ինչպէս նաեւ հանգստին ժամանակ, փորձած է երգել և պարել: Բայց ասոնք ուրախութեան անասնական ցոյցեր կը մնան: Երաժշտութիւնը և պարը կը շաւորելու մէջ իրենց իտէալը կ'ըլլայ, ընդօրինակել մոլեգին և հրատապ շարժումները անասուններուն, որոնց հետ առօրեայ յարաբերութեան կը դնէ զիրենք որսորդութիւնը:

Այսպէս, Աւստրալիացիները կը նմանցնեն՝ ագեվազը,

Եսկիմացիները՝ փոկը, Կարմրամորթները՝ մարգագետինն
վրայէն վազող հիւսիսային հովը, Գամպակացիները իրենց
պարին մէջ՝ արջը:

Իսկ ամենուրեք, երաժշտութեան բնոյթն է միօրինա-
կութիւնը: Կը սկսի ընդհանրապէս յաղթանակի աղաղակի
նման, բարձր նօթով մը, աստիճանաբար իջնելու համար,
ծանր ու համր ձայնի մը, որ անզգալաբար կը մարի երկար
մըմունջով, նման հեծութեան: (F. De Lanoye):

Ամերիկայի վայրենիներէն՝

«Տուա՛հ, տուա՛հ,

Չայնն է վերը,

Չայնը որոսման:

Տուա՛հ, տուա՛հ,

Չայն, որ կը պնէ երկիրը,

Չայնը ցասկոտիկ,

Չայն, որ կը պնէ երկիրը»: (Lefourneau):

Աւստրալիականէն՝

«Ագեվա՛գը կը վազէ արագ,

Ես կը վազեմ աւելի ցուս:

Շաս պարսոս է ան,

Շաս բօնբօսիկ:

Ի՛նչ ընտիր խորոված կըլլայ,

Ո՛հ, ագեվագը:

Ո՛հ, ագեվագը»: (E. Reclus):

Հայ ժողովրդական երգերէն՝

«Ա՛յ խորոհիկ, խորոհիկ,

Ա՛յ սիրունիկ կեաքեալիկ:

Արեւ դեպաւ սարին վերեւ,

Կեաքեաւն ելաւ իր բօնեւն,

Բարեւ արեց ծաղկըներեւ,

Թռաւ, ելաւ սարին վերեւ»: (Հայ Քնար):

Պարերգ մը՝

«Փափուրի՛ջա՛ն,

Մըսայ՝ բըլբուլի՛ բաղը,

Փափուրի՛ ցա՛ն,

Երգեցի անուշ տաղը»: (Հայ Քնար):

Բայց կրօնական արարողութիւններն են, որ աւելի
նիւթ տուած են երաժշտութեան և պարարուեստին: Յարգ
դարձեալ երաժշտութիւնը կը մնայ մէկ միջոցը պաշտամուն-
քի, իսկ կարգ մը ժողովուրդներու մօտ, ինչպէս նաեւ ա-
ղանդներու մէջ, կը գործակցի նաեւ պարը:

«Հիները կ'աւխաւեին ամենաախորժելի տեսարանը ըն-
ծայել աստուածներուն, ահա ինչու անոնց սրբազան տօները
լուրջ կայքահանդէսներ են եւ անոր ամենասափ, ծայրայե-
ղութեանը հասած վիճակը, որ խանդավառութիւն կը կոչեն,
ցոյց կու տայ քեւասուածն իրենց մէջը կը զգան»: (H. Taine):

Պարերգակները կը սեպուէին միջնորդները աստուած-
ներուն և մարդոց:

Աղուոր, քաջատղջ մարմիններ են անոնք, որ իրենց
բոլոր դիրքերովը, ոյժ ու առողջութիւն ցոյց կու տան: Եւ
մինչ Արեւելքը իր աստուածներուն պաշտամունքին համար
պարողներ կ'որոնէ, Յունաստան կը պատրաստէ: Հինգ տա-
րեկանէն սկսեալ, մանչ թէ աղջիկ, կը սովորին բոլոր զե-
ղեցիկ կեցուածքները, շարժումները, որ կուենայ մարդը
զարնելու, խուսափելու, ընկրկելու, ցատկելու, կռահալու
և աղեղ քաշելու մէջ: Աղջիկները աշխոյժ աստիճաններով՝
«Եղնիկի քուիչով, եւ մտակներու նման մագերեկն հողմա-
ծով»: Արիստոփան սքանչազմամբ կը յիշէ անոնց թարմ
մորթին գոյնը, բարգաւաճ առողջութիւնը:

Պարարուեստը՝ մարմնամարդին հետ, հանրային դաստի-
արակութեան Ա. մասը կը կազմէ հոն: Ինչպէս հերոսներ կը
պատրաստուին հասարակական կեանքի համար, կը մշակեն
և գեղեցիկ մարմիններ:

Պարերգակներ, երգողներ կը գտնուին պատերազմնե-
րու մէջ: Կըլլան խաղաղութեան ժամանակ՝ յարգանքի յիշա-
տակութեանց, գոհունակութեան արտայայտութեան տառն:
Յաղթանակները ներբողելու միջոց է ան: Նաեւ յուզարկա-

ւորութիւններուն նուազն ու պարը կ'ընկերանան: Անպա-
կաս կըլլան խնճոյքներէն:

Աւելի ետքը, նուազ հաւատացեալ, բնապաշտ և յաղ-
թանակներով հարստացած ու գինով արեւելիան ումիկ մի-
ջալայրի մը մէջ, ինչպէս նաև Հոովմ, պարն ու երաժշտու-
թիւնը կայլասեօին և կը կորսնցնեն իրենց բարձրութիւնը:
Բայց Յունաստանի մէջ, հելլէնականը, կրօնէն բխած, միշտ
կը պահէ իր բնոյթը և կը մնայ արարողական:

* *

Մեր մատենագիրներէն յիշատակուած բոլոր խնճոյք-
ներուն, պաշտամունքներուն, յուզարկաւորութիւններուն,
երգն ու պարը իրարու խառնուած կը գտնենք:

Անահայ պաշտամունքի ատեն՝ «Անահայ կուռքը վեր-
ցնելով՝ քափօրակերպ մեհեանին շուրջը կը պսրճեին աղօ-
թանման երգերով, յետոյ աշխարհական հանդես, պարք կը
կատարուէին, զգեստին ալ փոխելով ի ձեւ Սակայ, անխփ
սիարք եւ ծառայք», (Ալիշան, Հին. Հաւ.):

Բակուր սիւնեաց նահապետի ընթրիքին՝ «Եւ յուրա-
խանալն գինով՝ տեսեալ Տրդատայ գլին մի, զի յոյժ գեղեցիկ
էր՝ եւ երգէր ձեռամբ, որում անուն էր Նազինիկ», (Խորե-
նացի):

Յուսիկին որդիները Պապ և Աթանազիոս եպիսկոպո-
սատան մէջ՝ «Ըմպէին անդ գինի բոգօք եւ վարձակօք եւ
գուսանօք եւ կասակօք», (Փաւստոս):

Տրդատ երբ կը մտնէ Հոբիփսիմէի գտնուած սենեակը,
«մարդիկ՝ կեսն ի փողոցս ի ներքնագոյնսն առ հասարակ
երգս առեալ բարբառեցան կայթիւք վագելով՝ ցուց բարձ-
եալ. համարէին հարսանեացն զպարսն պարել եւ զկախան
յորդորել», (Ագաթանգեղոս):

Հայ ճոխերը՝ «Թմբկօք եւ պարուք զգինին ըմպէին, ի
կախաւ խաղուց եւ յերգս գուսանաց հեռանային», (Գրի-
գոր Վրդ.):

Հայոց Մարզպան Վասակ Սիւնեաց իշխանը՝ «Եւ յեր-
կարէր զնուագսն ուրախութեան, մաշելով գերկայնութիւն

զիւերացն յերգս արեցուքեան եւ ի կախաւ լիսութեան, քաղ-
ցրացուցանէր ոմանց զկարգս երաժշտական եւ զերգս հեթանո-
սական», (Եղիշէ):

Յուզարկաւորութիւններու ատեն՝ «զմեռեալսն լային,
փողով եւ փանդոք եւ վնօք զկոծսն պարուցն կախաւելով,
զսիգսն հասեալս, զերեսս պատառեալս, արք եւ կանայք պրդ-
ծութեամբ նիւաղութեամբ պարուք դեմ ընդ դեմ հարկանելով
եւ կամ ծափս հարկանելով, զմեռեալսն յուզարկէին», (Փա-
ւստոս):

Երաժշտութիւնն ու պարը ենթակայական արուեստ-
ներ են, և ներշնչական ըլլալով կրնան արտայայտել մարդ-
կային բոլոր զգացումները:

Երգելով կ'արտաբերուէին բանաստեղծութիւնները և
նուագարաններու ընկերակցութեամբ, «Ի նինսն մեր, որք
բամբուսեմ երգէին Տիգրան», Վահագնի երգը՝ «զորս եր-
գելով ոմանց բամբուսեմ», (Խորենացի): Գնէլի յուզարկա-
ւորութեան պահուն՝ «Եւ ձայնարկուցն ամենայն ի ձայն ող-
բոցն սկսան նուագել... ձայնիւն մընջոցն ի վերայ սպանե-
լոյն ի մեջ կոծոցն բարբառէին զեղգեղեալ խանդաղասու-
քեամբ», (Փաւստոս): Եւ շատ հաւանական է, որ մեր մէջ
ալ, ինչպէս Ասորեստանի ու Հրէաստանի մէջ, սովորութիւն
եղած ըլլայ, երգը կրկնել շրջապատողներէն:

Երաժշտութիւնը կ'օգտուի հնչիւններէն, բայց հնչիւն-
ները հոս կը նմանին ճարտարապետութեան մէջի քարին:
Ան կրնայ ձայներով կազմել ճարտարարուեստ խորհուրդը,
զաղափարը, բայց չի կրնար մատչելի դարձնել մեզ այդ
զաղափարը: Երաժշտական կտոր մը, ճարտարապետական ըս-
տեղծագործութեան նման, հազար ու մէկ մեկնութիւն կըր-
նայ ընդունիլ, որովհետեւ երաժշտութիւնը, որ հնչիւններով
կրնայ խորհուրդ մը կանգնեցնել ու արթնցնել զաղափարը,
չի կրնար բացատրել զայն: Ան զգացումին մէջ է որ կը
կեդրոնացնէ անհունութիւնը:

Իսկ պարարուեստը երկսայրին է, պարողը, զգալով
հանգերձ բաւարարութիւն, չի զգար որակը, ան մի-

այն իր վրայ կը կրէ գեղարուեստը, դիտողը միայն կ'ուսնենային այդ բաւարարութիւնը:

Բոլոր այդ ատենուան գուտանները պարապետներ ալ են: Յիշատակուած կը գտնենք կախաւք, որ կը կարծուի ըլլալ թռչկոտելով պարելը: Կայքի, ցատկորտելով ոտքերն ու ձեռքերը իրար խփելէն: Վազի՝ նոյնը վազելով: Յոյցի՝ երգելով և պարելով անցք մը ներկայացնել: Պար կամ պարանցիկ՝ չըջան բռնած խմբով պարելը:

Նուազեր ու պարեր են ի պատիւ աստուածներուն, յուզարկաւորութիւններու պահուն, խնձոյքներու մէջ և պատերազմի ատեն, բայց չենք գիտեր անոնց երաժշտական արուեստին զարգացման աստիճանը: Նոյպէս չենք գիտեր թէ որքան տարր կայ մնացած հինէն, մեր այսօրուան երաժշտութեան մէջ:

Կը պակսի մեզի նաեւ Դադիկ Արծրունոյն Աղթամարայ մէջ կառուցուած ուրախութեան յատուկ ոսկեգմբէթը փառաւոր տաճարին որմերուն վրայ նկարուած խրախճանութեան տեսարանները «վասն զի եմ ինմա ոսկեգարդ գահոյք, յորս բազմեալ երեւի արեայ նագելի նոխուրեամբ, ջուրջ զիւրեան ունելով պասանեալս լուսասեսալս սպասաւորս ուրախութեան, ընդ նմին եւ դասս զուսանոց եւ խաղս աղջկանց զարմանալոյ արժանիս.» (Թ. Արծրունի): Դարձեալ չունինք անթիւն, որոնց վրայ թերեւ՝ ինչպէս յունականները, նկարուած ըլլային պարերու տեսարաններ, ճշտելու համար թէ ինչպէս կազմուած էին անոնք: Որով արուեստ մըն է մեր մէջ պարը, ինչպէս երաժշտութիւնը՝ պատմութիւն ունի, բայց ոչ մէկ վաւերագիր, արուեստին ոճը որով ոչ իսկ աւանդութիւն մը ունի, որ պատմութեան մէջ արտակոչում կըսուի:

Դ. ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Բանաստեղծութիւնը, երաժշտութեան նման կ'օգտուի հնչիւններէն, բայց կը զանազանուին գործադրութեամբ:

Երաժշտութիւնը զգացմունքին մէջ է որ կը կեդրոնացնէ անհունութիւնը՝ իսկ բանաստեղծութիւնը՝ քանդակագործութեան նման, կը տիրապետէ նիւթին, և զայն ամբողջութեամբ կ'ենթարկէ իր առաջադրած նպատակին, երկիր կիջեցնէ նոյն իսկ աստուածները, մեզի մատչելի կը դարձնէ գաղափարը:

Անհունութեան համար պէտք է անսահման տարածութիւն և անծայրածիր աշխարհը կը պատկանի իրեն: Ան կը գերէ բնութիւնը, պատմութիւնը, անհունութիւնը, որովհետեւ բանաստեղծութիւնը կատարեալ գեղարուեստ մըն է, բացառութիւն չունի, բոլոր հակադրութիւններու վճիռն է, աշխարհի ներդաշնակ միաձուլումը:

«Արուեստ մըն է, որ տիրապետելով խօսքին, կրնայ ամեն ինչ ըսել, արտայայտել: Հօր է, բեղմնաւոր, հնարագէտ, ամենը նորէն կը ստեղծէ: Համապարփակ է ան: (Hegel):»

* *

1) ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ. — Սկզբնաւորութիւնը կը նկատուի քերթողական արուեստին, բայց ինչպէս չէ առաջին արտայայտութիւնը բանաստեղծութեան, չէ նաեւ սկիզբը քերթողական արուեստին: Թէեւ նախատարրերը կը պարունակէ, որոնք հին են, ինչպէս բանաստեղծութիւնը եւ կը գտնենք ժողովրդական բանաստեղծութիւններուն մէջ:

Կարելի չէ դասել արուեստի մէջ, որովհետեւ իսկականը համարատու է, և թանձրացեալ յարաբերութիւնը, կամ պատշաճեցումը իմաստին եւ ձեւին: Իսկ խորհրդականին մէջ, անտարբեր կը մնան իմաստն ու ձեւը:

Ամենայն դէպս նախնական արուեստին կը պատկանի,

անկատար: Սակայն մէկ զուտ ճիգը՝ իսկական քերթողական արուեստին: Ճիգ մը, որ ունի բաղադրեալ մասերուն պարզ պատկերները, որոնք չեն հասած կատարումին, զանազանութեանը, զուտ յարաբերութեան, և կը մնայ ստորակարգեալ մը:

Արեւելքցիներուն նախասիրած խորհրդական բանաստեղծութիւնը, պէտք է դասել անկախ սեռ մը ձգտման, և արտայայտութեան: Արուեստ մը, որ կրկին խորհրհեցուցած է արուեստի արտաքին ձեւ մը, դարձնելով զայն, իրեն համար իսկ անհաստատ: Եւ իր, նման ազատութեամբը սեփական ձեւին, ունի ընդհանուր ձգտում՝ յատկանշել վեհը: Բայց հազիւ կը հասնի, ընդհանրապէս գերարտայայտելու միայն անսահմանելի գաղափարը, չի կրնար ինքն իրմով որոշ եզրակացութեան մը հասնիլ: Ուրովհետեւ իր ելեւէջներուն համար՝ երկինք, երկիր, կը փարի յաւելեալ երեւակայութեան մը, և եզակի կերպերու, առանց կերտելու իսկական ոգին, և կատարեալ բնութեամբ լման արուեստի գործ մը:

Հայ խորհրդական բանաստեղծութիւններէն մեզի հասած է միայն Վահագնի երգը, թէեւ յիշատակուած կը գրտնենք՝ յամուրն, Անի կար զմեհեմական պատմութիւնն: Յորում պատմի ի մեհեմիցն պատգամաց» (Խորենացի): Դարձեալ՝ «Անահայ կուռք վերցնելով՝ քափօրակերպ մեհեմին շուրջը պտտեին, աղօթումն երգեով (Արշան, Հին. Հաւ.):

Մեզի հասածը միայն հատուած մըն է Վահագնի երգէն՝ որ երգեին ոմանք բամբուլ (Խորենացի):

«Երկներ երկին եւ երկիր,
Երկներ եւ ծիրանի ծով.
Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն.
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.
Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վագեր.
Նա հուր հեր ունէր.

Բոց ունէր մութուս,

Եւ աշխուհն էին արեգակունք»:

Յաղթութեանց ապաւէն՝ «Բաշուքիւն հասցէ ձեզի քաջն Վահագնն», վիշապասպան՝ «Ընդ վիշապաց կուռիլ նմա եւ յաղթել» (Խորենացի), յարգող է Վահագնը՝ «ի խիստ ձմեռանի՝ գողացաւ զյարդ Բաբեամայ» (Անանիա Շիրակացի), արեգակը կը մարմնաւորէ՝ «ոմանք զարեգակն պատեցին եւ Վահագն կոչեցին»:

ՎԱՀԱԳՆ, բաղադրեալ անուն մըն է, որ կը նշանակէ բերող-հրոյ: Վահ — սանսկրիտ արմատ՝ բեր, լատիններէնի մէջ veho: Իսկ ազնի — հնդկ արիական՝ ազնիս հուր, լատիններէն՝ ignis:

Մեր Վահագնի երգը ամփոփ թարգմանութիւնն է Ռիգ Վեդայի նուագներէն մէկ հատուածի մը, ուր պահմաններուն անշէջ հուրը նուիրագործուած է: Եւ ազնիս ոչ միայն հուր Աստուածն է, այլեւ արեւ տիքը, նաեւ Աւետարայի մէջ յաղթութեան աստուածը, «Աւետարայի մեջ իբրեւ յաղթութեան դիմ ցերեկայացուած Veretheragnan կ'աձանցի» (Hubschmann) (A. Langlois, Յ. Վ. Սանտալճեան և ուրիշներ):

Րիգ-Վեդայի նուագներէն հատուած մը.

Ով իմաստուն ԱԳՆԻ,

Դուն որ երկնքէն եւ երկրէն եւ ալիքներէն ծնար...

Քու ճառագայթներդ, բոցդ ցատկերով կը խոյանան...

Անոնց մեջէն ոսկեմանանչ ՎԵՏԱՍՍ կը փողփողէ...

Երիվարի մը նման փայլուն բոցը կ'ելլէ,

Ով Ազնի միշտ երիտասարդ...

Բոցերը կորանալով Ազնիի հեր կը ձեւացնեն,

Ազնի իր բոցեղէն հերը կը պարզէ

Ազնի ոսկեղէն մօրու ունի...» Եւայլն:

(Րիգ-Վեդա, Բ, Բ. Դ, — Գ. Ը. ԺԵ.)

ՎԵՏԱՍՍ՝ Ազնիի մէկ մականունն է եւ վետական լեզուի մէջ կը նշանակէ եղեգի տեսակ մը նաեւ: (Յ. Սանտալճեան):

Հայկականին մէջ զաղափարը չի կրնար իսկ կազմը՝
 լի, նիւթն ու զաղափարը բոլորովին իրարու անհաղորդ
 կը մնան, եւ կը թանձրանան անիմաստ զառնալու աստի-
 ճան, շատ կարճ մէկ մասն ըլլալուն համար թերեւս, հատ-
 ուած մը, որ ամբողջին մասը կը կազմէ:

Հնդկականին մէջ, ինչպէս ամէն իր, նաեւ ամէն
 շարժում իրենց նշանակութիւնը կառնեն, յարաբերուելով
 կեդրոնական զաղափարին հետ: Ի՞նչ կը նշանակէ ծիրանի
 մօրն, , կարմիր եղեգնիկ հայերէն հատուածին մէջ, ծիրանի
 մը մօրձը, եղեգնիկ մը որ կարմիր է: Մինչ իր նշանակու-
 թիւնը ունի վեհասա, Ագնիի մէկ մականունն է, որ հղեգ
 ալ կը նշանակէ, և թարգմանուած է հոս իր նիւթական
 նշանակութեամբ:

Բայց Ագնի, վեհասա, հղեգ մըն է որ հրոյ գիւքն ըլ-
 լալով՝ անոր կարմրութիւնը իր վրայ կը ցոլացնէ: Հնդիկ
 երգիչը կերպէ՝ «կը տեսնեմ ալիքները, անոնց մեջտեղը ոսկե-
 նանանչ վիսասան(ծիրանի մօրձ, ոսկի եղեգնիկ), փայլեալ
 կը փողփողայ», (Բիգ-Վետա Գ. Լ. Լ.): Ինքզինքը կը
 բացատրէ հնդկականին մէջ:

Հայերէնին մէջ չեն նոյնանար ծիրանի մօրձն, ոսկի
 եղեգնիկ զաղափարին հետ, որ վահագն է, հրաբեր, առեւր,
 երկնքի և երկրի ու ծովուն երկունքէն ծնած: Յատակու-
 թիւնը տարբերուն իրարու մէջ լուծուելով է որ կըստաց-
 ուի, ինչպէս ներդաշնակութիւն՝ ճայներուն զիրար չէզո-
 քացնելէն:

Հայաստան մտած է, Բ. դարուն Բ. Ա. փախտական
 հնդիկ աղնուականներուն հետ, որ եկան իրենց աստուած-
 ներով ու պաշտօնեաներով, եւ թագաւորին հրամանաւ բը-
 նակած են Տարօն: Մեհեանները Տարօն, Տոսպ, այլուր
 կոչուած են վահեվահեան, պաշտօնեաները՝ վահեվուկիք, (Ա-
 զաթանգեղոս, Խորենացի, Զենովը Գլակ, Թովմ. Արծրու-
 նի եւ ուրիշներ):

2. — Քերթողութեան մէջ խառնակ ցրուուած կը դըտ-
 նենք նաեւ զանազան տեսակի բանաստեղծութիւններ, ա-

ուածք, առասպելը, ջահագովութիւնը եւայլն: Ըստնք հա-
 զիւ կը դասուին արուեստի առաջին տեսակները: «Ասորա-
 կարգեալներ են, հասարակ տեսակներ, որովհետեւ իրենց վրայ
 չեն կրեր արուեստին ընդհանուր, բացարձակ դրօշմը...» (He-
 gel): Գեղեցկագիտութեան մէջ ալ կը պատահի, ինչ որ
 յաճախադէպ է կենդանաբանութեան ու բուսաբանութեան
 մէջ:

Մեզի հասած են, այս տեսակի բանաստեղծութիւններէն
 սակաւաթիւ օրինակներ առածներու՝

«Թե քո Շարայի որկորն է,
 Մեր Շիրակայ ամբարձն չեն», (Խորենացի):

* *

«Թե իբրեւ զսեգն Տրդատ,
 Որ սիգալովն աւերեաց զբուքս գետոց,
 Եւ ցամաքեցոյց իսկ
 Ի սիգալ իւրում զյորձանս ծովաց», (Ազաթանգեղոս):

* *

Առասպելներ՝

Վահագն

«Ի խիստ ձմերանի՝

Գողացաւ զյարդ Բարձամայ», (Ա. Շիրակացի):

Կը յիշեցնէ Հնդիկներուն Ինճրային (եթեր տիքը) մա-
 սին հասած առասպել մը, «Վալա անուճով ասորի մը կը
 գողնայ ասուածներուն նախիրը, եւ կը փակէ փարայի մը
 մեջ. Ինճրա՝ օգնութեամբ Մարուսին (մրիկ) կը բանայ փա-
 այրը՝ եւ կ'արձակէ նախիրը»: (Ալիշան, Հին. Հաւ.):

* *

«Ընդ վիշապաց կռուել նմա
 Եւ յաղթել», (Խորենացի)

Այլաբանութիւն մը, որ Հնդկները ևս գործածած են Ազնիին համար՝

«ԱՀԻ ամպերուն մէջ պանուած եր.

Թխագոյն այս կախարդը,

Ջուրերը արգիլեալ կը բռնէր վերը

Կը խափանէր եւ երկինքը...» (Րիգ-Վեդա, Բ. Ը. Գ.)

«ՎԵԴՅՈՒՏԱՅԻ քեւաւոր կրակներն

Եկան ամպին զարնուեցան.

Կը խառնուին կրակներն ամպերուն,

Ջուրերը կը քափին վար.

Բայց կը բնդէ դեռ որոտուք վերը»:

(Րիգ-Վեդա, Ա. Ե. ԺԸ.)

ԱՀԻ, հաւաքական անունն է Ասուրա կոչուող չար ոգիներուն, որոնք ամպերուն մէջ կը բնակին: Հնդկերէն Ահի, չար ոգիին անունը, կը նշանակէ վիշապ, օձ: Նոյն նշանակութիւնը ունի նաեւ հին իրանեան Ափի բառը, գրաբար մէջ եղած է իժ:

Իսկ ՎԵԴՅՈՒՏԱ, Ազնիի մէկ մականունն է, այն մաւր որ ոգին մէջ տարածուած կը մնայ, և կը վառէ կայծակն ու փայլակը: (A. Langlois, Յ. Վ. Սանտալճեան):

Ուրեմն Ահի, որ զուտ ոգի մըն է, վիշապ, առասպելական թեւաւոր կենդանի մը երկնաբնակ, կ'արգիլէ ջուրերուն վար գալը, կը խափանէ երկինքը: Վեդյուտա—Ազնի, Վանագն իր թեւաւոր կրակներուն միջոցաւ կը կռուի, այդ թխագոյն կախարդին հետ, վիշապին, կը յաղթէ, և ջուրերը վար կը թափին. ահա Վահագնը, որ վիշապաց հետ կըռուեր է, ու յաղթած:

«Վիշապագունք գողացան

Զմանուկն Արսաւագդ,

Եւ դեւ փոխանակ եղին»: (Պորենացի):

Արծրունիներուն ծագումը՝

«Մանկան նիրհելոյ

Անձրեւ եւ արեւ հակառակեալ,

Եւ հովանի քոչնոյ

Պասանույ քալկացելոյ»: (Պորենացի):

Սղունիներուն ծագումը՝

«Զսա կարգէ սակաւ արամբ

Պահել զլեառն,

Որսալ զօտսն»: (Պորենացի):

Պասքամայ Տորք անունով զաւկին տգեղութեանը համար իր տունն ալ կը կոչուի Անգեղոյ տուն՝

«Զայլ խոժոռագեղ եւ բարձր

Եւ կոպտարանձն եւ տափափիք,

Խորակն եւ դժնահայեաց»: (Պորենացի):

Տորք Անգեղի առասպելը, բոլորովին նման է Հովերոսի Ողիսականին մէջ երգուած Պոլիֆեմ Կիկլոպի առասպելին (Ողիսական Թ. Երգ), և ոչ միայն համաձայն են արարքները, այլ և ծովուն ու տեղին նկարագրութիւնները:

Երուանդի մասին՝

«Ըստ հմայից դժնեայ գոլովական հայեցուածով.

Վասն որոյ բնդ այգանալ աչալբշացն

Սովորութիւն ունել սպասաւորացն արժունի՝

Վեմս որձաբարեայս ունել բնդդեմ Երուանդայ,

Եւ ի հայեցուածոցն դժնութենէ

Պայքել որձաբար վիմացն»: (Պորենացի):

* * *

Սանատրուկին՝

«Կենդանի իմն նորահաւ սպիտակ

Յասուածոցն առաքեալ՝

Պահեւ զմանուկն»։ (Խորենացի)։

Կը յիշենէ Հռովմի ծնունդը, հռովմէական առասպել։
Հռովմի հիմնադիր հղբայրները, Հռովմուլուս և Հուսուլուս՝ Ալ-
պեան թագաւորի մը պղտիկ տղաքը, լքուած էին լեռնե-
րուն մէջ անպատսպար, մատակ գայլ մը իր կաթովը դա-
նոնք սնոյց։

* * *

Ասոնք հազիւ կը պատկանին բանաստեղծութեան, չեն
նկատուիր որպէս աղնիւ արուեստի գործեր, օրինական ար-
ուեստին արտադրութիւնները։ Բայց վերաբերումն որ ունին,
արուեստին համայնական ձեւին հետ, և իրենց յարաբերու-
թիւնն է, որ կը բացատրէ այս տեսակներուն յատկու-
թիւնը։

Իսկ բուն քերթողական արուեստին մաս կը կազմեն,
ԴԻԻՅԱԶՆԵՐԳՈՒԹԻԻՆԸ, ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹԻԻՆԸ և ՏՐԱՄԸ։

Ե. ՔԵՐԹՈՂԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍ

Հանրային կեանքն է, որ նիւթ կուտայ հիմա բանաս-
տեղծութեան։ Հայաստան դուրս ելած է նահապետական,
անկերպարան վիճակէն։ Արտաշէս իրարու միացուցած
է բազմաթիւ ազատական տուները. ազգ մըն է որ
կը ձեւաւորուի։ Հայաստան կընդլայնի, հայերը վար
կ'իջնեն իրենց լեռներէն։ Բաղաքական յարաբերութիւններ
կը մշակուին դրացի երկիրներուն հետ։ Անկախ է, զօրա-
ւոր պետութիւն մը, եւ վերջապէս՝ ազգ մըն է, որ պիտի

կազմուի իրարու քով ապրող այլապեղ ժողովուրդներէ։
Պատմութիւնը կը փնտռուի, Արտաշէս կը հրամայէ իրեն
միացող գաւառներու ժողովուրդներուն, որ մէկ լեզու խօսին։

Ընկերութիւնը կը կազմուի, ազատները, որոնք պար-
տականութիւններ ստանձնած են, անոնց անունին ծագու-
մը, երգիչներուն բերնին մէջ կ'առասպելանայ։

Աստուածներն ալ իջած են վար, կ'ապրին ժողովուր-
դին մէջ, բանաստեղծին դէմը։ Նրկնաբնակ, աներեւոյթ
գոյութիւններ չեն՝ մեր պապերուն ոգիները թառած սօսի-
ներուն սաղարթներուն մէջ։ Առլեզներ, կամ չար ու բարի
էակներ՝ ջուրերուն տակ, անմերձենալի սարերուն վրայ
էակներ՝ Բաջերը՝ Արարաաի խորխորատներուն մէջ շրջող։
Բնակող։ Քաջերը՝ Արարաաի խորխորատներուն մէջ շրջող։
Կերպարանք զգեցած արեւն է՝ Վահագնը, որ վիշապներուն
հետ կը կռուի, և կ'երթայ գողնալու Ասորոց Բարչամ իշ-
խանին յարդը՝ իբրեւ զարման իրեններուն։ Մայր բնու-
թեան, արգասաւորութեան, երկրային բարիքներու աղ-
բիւր, ոսկեմայր, ոսկեծիծ Անահիտն է։ Մարդկային ցեղի,
կեանքի յաւերժութեան, սիրոյ աստուածուհին Աստղիկը, որ
կը կոչուի նաեւ սենեկ Վահագնի։

1) ԴԻԻՅԱԶՆԵՐԳՈՒԹԻԻՆ. — Վերջացած է՝ խորհրդա-
կան բանաստեղծութեան, զրոյցներու, առասպելներու շըր-
ջանը։ Ինչպէս մեր հանրային կեանքին մէջ պետութիւն մը
կը կազմուի, հայկական բանաստեղծութեան մէջ ալ կը կառուց-
ուի քերթողական արուեստ մը (դիւցազներգութիւն, քնար-
երգութիւն, տրամ)։

Թագաւորներ ունինք, որ յաղթանակներ կը ջամ-
բեն, աստուածներուն կեանքն ու փառքը երգող երգիչ-
ները, շատ բնական է որ անտարբեր պիտի չմնան։ Եւ Ար-
տաշէսի գործերն ու կեանքը կ'երգուի՝ վիպասաններէն
Գոգթան գաւառի՝

Արտաշատի շինուիլը՝

«Նրբեալ Արսաւիսի ի թեղին,

Ուր խառնին նրախ եւ Մեծածոր,
եւ հանեալ ընդ բլուրն,
Շինե քաղաք յիւրջանուն,
Անուանեալ Արաւառ»:

Յաղթանակը Ալանաց վրայ, և որդին Ալանաց արքային ձերբակալուիլը. քոյրը կը խնդրէ. խնամութիւնն Ալանաց օրիորդին հետ՝

«Քեզ ասեմ, այր քաջ Արաւառ,
Որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց.
Եկ հաւանեաց աշագեղոյ դստերս Ալանաց՝
Տալ զպատանիդ»:

Կը հաւնի Արտաշէս Ալանաց օրիորդին խօսքերուն, և կը խնդրէ զայն կնութեան, և կը պատասխանէ արքան Ալանաց՝

«Եւ ուստի՞ քաջ քաջն Արաւառ
Հազարս ի հազարաց
Եւ բիւրս ի բիւրուց
Ընդ քաջագլոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց»:

Եւ առապելաբանելով, վիպասանները այտեղ իրենց երգին մէջ կ'ըսեն՝

«Հեծաւ արի արեւոյն Արաւառ ի սեւան գեղեցիկ,
Եւ հանեալ զոսկեղ շիկափով պարանն,
Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաքեւ ընդ գետն,
Եւ ձգեալ զոսկեղ շիկափով պարանն՝
Ընկեց ի մէջ օրիորդին Ալանաց,
Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջ փափուկ օրիորդին,
Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր»:

Նոյնպէս կ'երգեն հարսանիքը՝

«Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արաւառի,
Տեղայր մարգարիտ ի հարսութեան Սաթիկանն»:

Երգը կը պատմէ Սաթիկիին տրփանքը զհուն երկ-
րորդին, Արգամին հետ վիշապազուն՝

«Տենչայ Սաթիկիկ իկին՝
Տենչանս, զարսախուր խաւարս
Եւ զսից խաւարծի ի բարձիցն Արգաւանայ»:
Արգամայ ճաշ տալը, իր տաճարին մէջ Արտաշէսի՝

«Ճաշ գործել Արգաւանայ ի պատիւ Արաւառի,
Եւ խաղաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց»:
Եւ կ'ըսեն՝

«Արաւազդայ ոչ գտեալ, քաջի որդւոյն Արաւառի,
Տեղի ապարանից՝ ի հիմնանալն Արաւառու,
Նա անց, գնաց եւ շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերս,
Որ է ի դաշին՝ որ անուանեալ կոչի Շարուրայ»:

(Որբենացի)

Արտաշէսի խօսքերն մեռած առնն՝
Ո՞ր տայր ինձ գծուիս ծխանի
Եւ զառաւօսն Նաւասարդի,
Զվագելն եղանց եւ զվարգելն եղջերուաց,
Մեք փող հարուաք եւ քմբկի հարկանեաք»:

(Մաղիսարոս):

Արտաշէսի Արտաւազդէ որդին, որ չար ոգին է իր հօրը, խառնակորդ անոր ընտանեկան կեանքը, նախանձոր-
դը բարեկամներուն, կը նախանձի նաեւ հօրը գերեզմանին
վրայ, ժողովուրդէն անոր վայելած սիրոյն եւ՝

«Մինչ դու գնացեր,
Եւ գերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարաւ,
Եւ աւերակացս ո՞րպէս քաղաւորեմ:
Ասոր ի պատասխան՝ Արտաշէս կ'անիծէ իր որդին՝
«Եթէ դու յորս հեծցիս յազատ ի վեր ի Մասիս,
Զքեզ կալցին քաջ,
Տարցին յազատ ի վեր ի Մասիս».

Անդ կացցես,
Եւ զլոյս մի տեսցես»:

(Որբենացի)

Մեղի հասած է նաեւ Մեծն Տիգրանի նուիրուած եր-
գի մը մէկ հատուածը՝

«Երեսօֆ զուենան եւ մեղուակն,
Անձնեայն եւ քիկնաւեսն,
Առոյգաբարձն եւ գեղեցկոսն
Պարկեւսն ի կերակուրս եւ յմպելիս
Եւ ի խախնանութիւնս օրինաւոր: (Խորենացի),
Նաեւ Տիգրանի յաջորդներէն Վարդգէսի երգէն՝
«Հասուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն
Ի Տուհաց գաւառեմ,
ԳՔասաղ գետով,
Սկեալ նստեալ զԴրեւ բլրով,
ԳԱրթիւնդ քաղաքաւ,
ԳՔասաղ գետով,
Կռել կոփել զզուռն Երուանդայ արքայի»:
(Խորենացի):

Դիւցազներգութիւնը քեթողական արուեստին մէջ կը նմանի ճարտարապետութեան, ուր գաղափարը եւ նիւթը միեւնոյն ատեն երեւան կուգան: Եւ գաղափարը դեռ բոլորովին իրեն ենթարկած չէ ատաղձը. եւ ատաղձը կամակոր է, նոյնիսկ ըմբոստ: Դեռ միայն ձեւն է որ կը յիշեցնէ գաղափարը, առանց արտայայտելու զայն ուղղակի: Կարտայայտէ լուրջը, ուժեղը, ահռելին, վեհը, ու կը լուծէ անբացատրելին, առասպելաբանելով, բայց հնարաւորութիւն չունի արտայայտելու, կենդանի գաղափարին հազարաւոր նրբութիւնները, և իրականութեան՝ այլազան գեղեցկութիւնները:

Բայց ճարտարապետութեան պէս՝ իր կարծի ստանբը կը խրէ հողին մէջ, կը տարածուի գետինն վրայ և կը խոյանայ վեր՝ գերելու երկինքը, այսպէս կապելով իրարու խորքը, մակերեսը և անասմանը:

Հայկական վէպը՝ (Արտաշէսի երգը), նման արեւելեան, կամ նախնական բանաստեղծութեան, էապէս խորհրդական է: Կը սիրէ այլաբանութիւնը, ծանրը, չափազանցուած գոյները, անհամաչափ շարժումներ կընէ, ուժով

չիշտեր կը գործածէ ու անկատար կը մնայ՝ մեծ մասամբ, իր մանրամասնութիւններուն մէջ: Կարօտ է բացատրութեան, բայց կարելի է բացատրել զանազան տեսակներով:

Զուրկ է զուգահեռական գիծերէ, որոնց զիրար չէզոքացնելովն է որ միայն կը կազմուի հաստատուն շէնքը: Բայց զուգահեռական գծերը, յղկուած ատաղձով է որ կը տարուին: Ատաղձ մը, որ զուրս ելած է իր նախնական վիճակէն: Իսկ հայկականը, որ շատ նոր է՝ Քրիստոսէ միայն երկու դար առաջ, որով յունականէն շատ ու շատ ետքը, կը մնայ նախնական, թէեւ ծանօթ է մերիններուն Յունականը: Փոխառութիւն կընէ Յունականէն՝ Տորք Անգեղի գրոյցը (Տես Հոմերոսի Ոգիտականը Թ. Երգ): Արտաւագի առասպելը: (Տես, Էսկիլէսի Պրոմէթէ չղթայրած): Հնդկականէն՝ Վահագնի երգը (Տես Ռիդ Վետայ, Երգ Բ. Բ. Դ. — Գ. Ը. ԺԵ.): Ոչ մէկուն կատարելութեան հասած պարզութիւնն ունի, և ոչ ալ միւսին՝ բարդութիւնը:

Յունականին մէջ, մինչ գաղափարը ամբողջովին կը պարզանայ, կը մտնէ ձեւին մէջ, եւ ձեւը կատարելապէս կը կիտէանանայ: Հնդկականին մէջ, գաղափարը կը ճիւղաւորուի, կը լայննայ սարդոստայնի նման՝ անհամար իրարու հանգուցւող թելերով, ծածկելով երկինքը ու առնելով երկիրը իր ծոցը, գետի մը թեւերուն պէս՝ զայն կըզգիացնելով:

Մեր վէպին դիւցազնը, Արտաշէսը, կեղծ է: Միւրանի հագած քաղքենի մը, իր աղոց սաղբանքներուն, ու իր անձնական, չսանձուած կիրքերուն ձեռքը խաղալիք մըն է: Կը դաւադրէ, զրպարտութեամբ ու կասկածներով, ոչ մի կը դաւադրէ, զրպարտութեամբ ու կասկածներով, ոչ միայն քաջին Արգամայ, նաեւ իր առաջին սպարապետին, անձնուէր բարեկամին Սմբատին, որ մեծագոյնը կը պարտի իր յաջողութիւններուն և իսկական տիպարն է դիւցազնի, որ թէեւ անիրաւուած, բայց երկրին վտանգուած պահուն օգնութեան կը հասնի դարձեալ, իբրեւ պատասխանը երախտամոռութեան: Յետոյ մեղկ մըն է, մեռած պահուն իսկ կերպէ՛ք դեռ իր Նաւասարդեան խաղերը, սրսերը, գուսաններուն երգերը:

* * *

Դիւցազներգութիւնը ծնունդ կ'առնէ դիւցազներէն, անոնք կ'ըսկսին գովել ինքզինքներն, թուել իրենց գործերը, իսկ ասոնցմէ աղէկ ըստածները կը կրկնուին ժողովուրդէն և կը դառնան ազգային երգ։ Յետոյ, հաւաքուելով հեղինակներէ՝ իրարու կապուած ու դարձած են դիւցազներգութիւն մեր լեզուով, իսկ յունարէն էպոպեա կոչած են, որուն հարազատ թարգմանութիւնն է վիպասանութիւն, իսկ եւրոպական ժողովուրդներէն ռուման։ Բառին ծագումը միջին դարէն կու գայ, ռուման լեզու։ Ռամիկ լեզու, փոխան լատիններէնի, որ պաշտօնական գրականութիւն լեզուն էր, այն գրականութիւնը, որ այս լեզուով եղաւ, կոչուեցաւ ռուման, ինչպէս Ռօլանի երգը, Նիպելուցներու երգը ևն։

ՎէՊ պատմութիւն կը նշանակէ, և Խորենացի յունարէն Polyhistor բառը բազմավեպ կը թարգմանէ, (Tullore)։ Մեղի հասած ամենահին վիպասանութիւններն են Հոմերոսի Իլիականն ու Ոդիսականը։

Վիպասանութիւնները կազմուած կըլլան. Ա.— Աւանդավեպերէ, բերնէ բերան շարունակուած պատմութիւններ են։ Բ.— Ազգային երգերէ, որ կ'երգուէին բերնուց ու կը նուագուէին երգչէն։ Գ.— Առասպելներէ, որ կրօնական են, և կը կոչուին այսպէս երբ իրենց նիւթը գերբնական գաղափարներու կը կապուի։ Դ.— Յոյցներէ, որ չափական կամ ոչ, կտորներ են, ու միմոտով մնջախաղով կամ պարով կը ներկայացուցուէր գուսաններէն երգին բովանդակութիւնը։

Կը յիշատակուին հեղինակներ, Արտաշէսի որդին ՎՋՐՈՅՐ՝ «հազարապետ զայր իմաստուն եւ բանասէղ», (Խորենացի), ասոր կը վերագրուի Արտաշէսի վէպը, ԱՐՏԱԻԱԶԴԻ Բ. թագաւոր, որդին Տիգրան Մեծի՝ «իցնից եւ ողբերգութիւններ գրած ունի, եւ ճառեր, գրած պատմութիւններ, որոնց կեսը կայ մինչեւ այսօր», կըսէ (Պլուտարքոս)։ Մեղի ոչինչ է հասած իրմէ, գործերուն այս յիշատակութիւնը, անունը, ողբերգական կեանքին զրուագները միայն։

2) ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆ. — Միօրինակ ոգումը դիւցազներգական քերթողութեան, մտքին սեպացեալ հայեցումը դէպի վէսն ու վսիմը, տեղի տուած է տարբեր ու այլազան խաղերու։

Աշխարհն է որ կը փոխուի՝ դիւցազներգութեան չըրջանը։ Սկսած է նորը, քնարերգութեան կեանքը, որ իր հետ քաջէ եւ երաժշտութիւնը, պարը, այլազան չափերով ու շարժումներով։ Զի մտքին մղումը կը պէսպիսուի, աստուածները աստուածներ են ծնած, հինին կը խառնուի նորը։

Հայերուն հորիզոնը ընդարձակուած է, կը ճանչնան Փոքր Ասիական յունական գաղթապետութիւնները, Հրէաստանը, Բաբելոնը եւն.։ Բանաստեղծութիւնը ոչ միայն կարտաբերուի, այլ եւ կ'երգուի։ Ըլլայ ուրախութեան թշտխրութեան երգերուն մէջ, վարձակներ կան, որ կ'երգեն ու կը պարեն։ Գուսաններ, որ կը ներկայացնեն՝ իրենց երգածին բովանդակութիւնը։ Միմոսներ, որ կը ձեւացնեն ցոյցներով, մնջախաղով, եւ պարախումբը կը պարէ։

Զկայ զգացում մը, որ քնարերգութիւնը չարտայայտէ։ Կեանքի որ եւ է տեսարան, որ չը զարդապատէ։ Դիտաւորութիւն մը, որուն չբաւէ։ Երկարներու եւ սուղերու զուգախառնումն է, որ հոս բերկրութիւն մը կը ձեւացնէ, այլուր յորդում մը, և մէկ ուրիշ տեղ ցայտում մը, խաղ մը։ Ու իր այս թեքումները ոչ միայն կը դրոշմէ մտածումին վրայ, այլ և անդամներու շարժումին եւ ձայնին։

Յիշատակուած կը գտնենք՝ ՆՈՒԱԳ, ՅՈՅՅԲ, ԵՐԳ ՊԱՐՈՒՅ, ԳԵՂՕՆ ՄՐՄՈՒՆԶ, ԵՂԵՐԵՐԳ, սակայն այս ուրախութեան թէ տխրութեան երգերէն ոչինչ ունինք մեզի հասած։

Բայց Յունաստան, որ հին աշխարհին քնարերգութեան պարտէզն եղաւ, ունէր լեզու մշակուած, ուր հնչիւնըն ու չափը մեծ տեղ կը բռնէին, «Յունաստանի կմախքն է որ ունիցն այսօր» (H. Taine)։ Ահա ինչու, քնարերգութեան ընդարձակ ամբողջութիւն մը արտադրած է։ Իսկ մեր

մօտ կընդունինք, նոյն իսկ երբ պնդենք գոյութիւնը հայերէն լեզուի մը, չենք կրնար հաւատալ անոր զարդացման բացարձակ չափը: Եւ երբ խնդրական կը մնայ իր նրբութեան ու ձայնական լրումին հասած հայ լեզուի մը գոյութիւնը՝ Մեսրոպէն առաջ, կարելի՞ է ընդունիլ գոյութիւնը ընտիր քնարերգական քերթողութեան մը: Իսկ ան, քերթողական արուեստին մէջ, գաղափարին ու արուեստին համահաւասար, կը գործածէ հնչիւնն ու չափը, վերջապէս իր նրբութիւններուն, ձայնական կատարելութեան հասած լեզու մը՝ «Յունարէն լեզուն հասած էր իր ներդաշնակութեան եւ հարստութեան, դառնալով ամենագեղեցիկ լեզուն, որ մարդը խօսած է», (Van Den Berg):

Ի՞նչ էր նիւթը յիշատակուած այս երգերուն, որ կ'երգուէին աստուածներուն պաշտամունքին, խնձոյքներու, յուղարկաւորութիւններու, հարսանիքի եւ պատերազմի պահուն: Մեզի չէ հասած՝ Անահտական տօներուն աղօթանման երգերը: Գեղունից, խնձոյական երգերու, կամ արեցեցութեան երգերու նիւթը կը կարծուի ըլլան սիրային, ներքողական, (Հացունի), որոնք կը կոչէ՝ «Ի լիսի երգս ձայնից», և ուրիշ տեղ մը «Զերգս հեքանոսական», (Եղիշէ): Աւելի ետք, հարսանեկան խնձոյքներու մէջ երգուածները կ'որակէ՝ «Հեքանոսական դեւական խաղի», (Ալաւկայ Որդի): Հարսանեկան խնձոյքներուն նուագերգութեանց նիւթն էր՝ «Փեսային աշխարհին եւ ազգաթոնիին ներքողը», (Հացունի):

Իսկ յուղարկաւորութեան ատեն ծափահարելով, ամեն լով նուագաւորներու վրայ եղած ողբը կը կազմուէր, մեռելին ուղղուած հարցումներով, անոր կողմէ ձայնարկու կիներուն տուած պատասխաններէն, յիշատակութիւններէ անոր կեանքէն ու գործերէն: «Փառանձեմ զհանդերձսն պատեալ, զգեսս արձակեալ, մերկասիս ի մէջ աշխարհին կոծեք, ձայն արկանելով նչեք, յողբս արթասուաց յաղի-ողորմ գութի առհասարակ զամենեւեան լացուցանեք: Եւ ի ձայնարկունքն ամենայն եղեւ մայր ողբոցն, եւ ձայնարկունքն ամենայն ի ձայն ողբոցն սկսան նուագել զիրսն օրփա-

նացն Տիրիթայ, զակն դեղն, զհուրքիւն, զհնարս մահու նիւթել, զպանուամն, ձայնիւքն մումնոցն ի վերայ սպանելոյն ի մէջ կոծոցն բարբառէին գեղգեղեալ խանդաղատութեամբ: Ի նուանել իւրեանց ձայնիցն, իրեն յայնեալ հոչակ հարկաներ», (Փաւստոս):

3) ՏՐԱՄ.— Յիշատակուած կը գտնենք Մեծն Տիգրանի որդի Արտաւազգի գրած ողբերգութիւններուն մասին՝ «Ինքնին եւ ողբերգութիւնս քերթալ ունի, եւ հառս եւ արձանագրեալ պատմութիւնս, յորոց կեսի կան մինչեւ ցայսօր» (Պաւստոս):

Նոյնպէս «Աբգար, Օգոստոս կայսրէն օգնութիւն կը խրեմ, Մծբինի մէջ քաջոն եւ ցիրկ հաստատելու համար», (Վասիլեակի):

«Բանագործական բանաստեղծութիւնը (տրամաթիկ) ինչպէս եւ Պարբեաց մէջ, ասանկ ալ ինն հայոց մէջ հայրեւական ու բնիկ չեք», (Գաթրճեան):

Արտաւազգի քրոջ հարսնիքին, Տիգրանի տաճարին մէջ՝ «Եւ անդ ողբերգակ դերասանն՝ անուն Յասովն՝ ալ՝ Տրուդիացի, երգեք զարկածսն Ագաւեայ ի Բակոսեան ողբերգութեան ներիպեալ» (Պաւստոս):

Տրաման ըլլալով թէ տարածութեան և թէ ժամանակի յարաբերութեան վրայ հիմնուող, որ է, կերպընկալ ու ձայնական միեւնոյն ատեն, բանաստեղծութեան ամենաբարդ ձեւն է: Իր մէջ կը բովանդակուին քերթողութեան բոլոր տեսակները, դիւցազներգական վիպասանութենէն մինչեւ երգիծաբանութիւնը: Եւ կը յայտնուի այն ատեն միայն, երբ դիւցազներգութիւնն ու քնարերգութիւնը հասած էին իրենց լրիւ կատարելութեան, երաժշտութիւնը, պարը, նաև քանդակագործութիւնը գեղեցիկ զարգացման մը: Դիւցազներգութիւնը երբ տուն կու տար պատմադրութեան, իսկ քնարերգութիւնը իմաստաբիրութեան, արուեստները վեր-

ջապէս, ճշգրիտ նմանութենէն, զեղեցկի հնարումին է որ կ'անցնէին:

Դիւցազներգութեան ու խմբական քնարերգութեան մէջ, նախատարբերուն կը հանդիպինք, Հոմերոսի քով Աստուաքի եւ Հեկտորի, Ռեքսիսի եւ Ողիսեւսի հրգերը են. նաեւ մեր Արսաւեսի վիպիկն մէջ: Բայց ծագումը և զարգացմանը գրգիռը կը ստանայ աստուածներուն պաշտամունքէն:

Աստուածները, որ մօտենալով մարդուն եղած էին հասարակութեան ընկերները, կը դառնան անոր խաղը, իրենց ծէսերովն ու հանդիսութեամբը զբօսցնելով զանոնք: Յուստատանի մէջ Դիոնիսիոսի (հնձանի աստուածը) ի պատիւ եղած տօնը, հանդիսութիւնը կարգի կը դնէ Թէոփիս, տալով սկիզբ, և դառնալով հայրը ողբերգութեան: Իսկ այս կրօնական հանդիսութիւնները ցնծալից խնճոյքներ էին, ուր աստուածները գտնուէին, որովհետեւ դիւնիի ու մօի իրենց բաժիններն ունին:

Յոյներուն հանրային ու առօրեայ կեանքն ալ լի է տրամաթիկ հանդիսութիւններով, ակումբին մէջ, պատերազմի ատեն վրանին տակ են: Ամէն յոյն դերասան մըն է, աստուածներու պաշտամունքի պահուն, ընկերութեան մէջ, զօրանոցը, իմաստասիրած պահուն:

Գեղեցիկ երկրին քաղցր կլիման ալ նպաստած է որպէսզի հոգին դառնայ դէպի զբօսանքը, և մարդը կեանքը նկատէ իբրեւ ուրախ հանդէս մը:

Արեւելքի մէջ ևս, Եգիպտոս, Ասորեստան, Հնդկաստան, աստուածներու պաշտամունքը ունի հանդիսաւոր ձև: Այսպէս է հնդիկներուն Մաղա - Մանդի - Վասաի (արեւի ամուսնութիւնը հողի հետ) տրարողութիւնը, որ կը կատարեն ձմրան նահանջին, և կը կոչուի Սեյուսի - Վասա (պաշտամունք արեւուն):

Բայց հոն աստուածները չեն խառնուիր հասարակութեան, դառնալով մարդոց ընկերը: Կը մնան վերը, անմերձենալի խորհուրդներ, որոնց մահկանացուները կ'երթան աղօթել, գոհունակութեան բաժին մատուցանել, զոհաբերել:

Դուրս չեն ելլեր, ինչպէս Յունաստանի մէջ, իրենց մահկանացուի վիճակէն, և մրցիլ աստուածներուն հետ իրենց գեղեցկութեամբ, արուեստի ու բանաստեղծութեան շնորհներով: Արեւելքի աստուածները, զեղարուեստներուն պէս ծանր, անզարդ և անհաղորդ են:

Հայ միտքը չէր հասած կատարելութեան: Չմնաւ իր աստուածները, փոխ առաւ, բայց բացի Վահագնէն, ոչ մէկուն հետ ընտելացաւ, այլաձեւեց զանոնք, որովհետեւ աստուածները տեղական բնոյթ կ'ունենան, և ժողովուրդի մը մտքի տարողութեան չափանիշն են: Կապուած մնաց անմազելի սարերուն վրայ ապրող քաջերու գաղափարին, հաւատաց խորխորասներու մէջ ապրող չար ու բարի ոգիներուն, բարիքներովը զինքն ապահովող արեւը պաշտեց, և ջուրներուն ձիւր գոհեց:

Նպաստաւորուած մը չէր կլիմայէն: Խիստ ու պահանջկոտ բնութեան մը արհաւիրքներովը, կեանքին մեծագոյն մասը ծածկուած կ'ապրի, և երբ դուրս կ'ելլէ, ստիպուած է տարապարհակ աշխատելու: Երկար չկրցաւ դիտել երկինքը, յոյնի մը պէս, պառկած արեւուն տակ, քննել տարրերը: Անդրադառնալ ինքզինքին, շուրջը կատարուած դէպքերուն, թէև Արչակունիներուն շրջանը լի է ողբերգական դէպքերով:

Յունական թատրոնը, բխած աստուածներու պաշտամունքէն, միշտ կը պահէ իր բնոյթը: Նոյն ողբերգութիւնները, երբ կը փոխադրուին Հոմ, կ'այլասերին, կը կորսնցնեն իրենց վիճակները, և թատրոնը կը դառնայ հասարակաց զուարճատեղի:

Եւ մտացածին գործը, միշտ իրական կեանքին ամփոփումն է:

2. ԼԵԶՈՒՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԸ

Այս երգերը ուղղակի որոշ տեղի մը չէ կարելի վերադրել՝ «Թաղուս գաղասպելեացն բաշաղանս որ ի հաղամակերսին՝ պատմեն»։ Նաեւ այլուր կըսէ՝ «Եւ գորդին իւր զՆարայ զյոլովածին եւ զեասակեր, առաքե ամենայն աղխիլ իւրով դաւս մի մօտաւոր արգաւանդ եւ բարի, յորոյ անուն եւ զգաւառն ասեն անուանել Շիրակ»։ Վասն որոյ արգարանալ քուի առասպելին, որ ասի ի մեջ գեղջկաց», (Խորենացի)։

Բայց որովհետեւ գլխաւորն, նամանաւնդ յարատեւողը այս գանձին եւ Բ. Յ. երկար ատեն եղած է ԳՈՂԹՅՆ (Ագուլիս) գինաւէտ գաւառը, անուանուած են ընդհանուր անուամբ ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐ։ «Զոր պահեցին ասորիքով, որպէս լսեմ, մարդիկ կողմանց գինաւէտ գաւառին Գողթան, յորս գասեն բանք երգոցն զԱրսաւեսի եւ զորդւոյ նորա», (Խորենացի)։

Եւ Գողթան գաւառը, Հայոց Ատիկէն է, լեզուի գեղեցկութեան կողմէ՝ «Եւ իւր երգերուն հասուկսորները յաւիտեանական յիւսասակներ են՝ իբրեւ մնացադդ հայ Արիմենի մը մեծագոյն շինուածքին», (Այտընեան)։

Կը յիշատակեն մեզի հասած հատուկտորները, տարբեր ժամանակներու անձեր ու ղեպքեր, Արսաւես (190—159 թ. Ա.), Մեծն Տիգրան (89—36 թ. Ա.), Տրդատ (276—331 թ. Յ.)։ Որով որոշ է, որ նոյն ժամանակի գործեր չեն անտարակոյս և ունեցած են այլ հեղինակներ։ Իսկ երգերուն նիւթէն յայտնի կերելի, որ հեղինակները միայն քուրմերը չեն, կամ անոնց ազդեցութեան տակ գանուող անձեր։

ՎԱՀԱԳՆԻ ԵՐԳԸ, մինչ Վահուհներուն գործն է, որոնք Վահագնի պաշտօնեաներն էին։ ԱՐՏԱՇԷՍԻ ՎԷՊԻՆ հեղինակը մէկն է, որ ծանօթ էր արքունիքին գաղանիքներուն, անցքերուն։ Թափանցած է անոնց խոր ծաւրերուն, «Անձինք են այս, բանաստեղծները՝ որոնց առջեւ արեւունիք գոց չէ, կրնան կոր բարձրագոյն կարգի դէպքերու

մանր հանգամանքն ու ծածուկ պատճառներն իմանալ», (Գաթըրճեան)։

Եւ հաւանական է որ անոր հեղինակը ըլլայ Արտաշէսի որդին՝ «Վարդի հազարապետ, զայր իմաստուն եւ բանաստեղծ, եւ հաւասայ ի նա զամենայն գործս տունն արեւուն», (Խորենացի)։

Իսկ ՏԻԳՐԱՆԻ ԵՐԳԻՆ հեղինակը մին է այն քերթողներէն, որ արքունիքներն ու ազատները կը պահէին՝ «որոնց պարսք սեպուած էր նոյն ցեղին մեջ հոշակուած քաջութեանց եւ առաքինութեանց գովաբան ըլլալ», (Զարբանէլեան)։

Եւ ԹԵՐԵՆԱ ԳՈՐԾՆ է նոյն իսկ, իր բանաստեղծ որդւոյն որ՝ «ինքնին եւ ողբերգութիւնս եւ քերթալ ունի, եւ նաուս եւ արձանագրեալ պատմութիւնս, յորոց կետ կան եւ մինչեւ ցայսօր»։ Ա. Դար Բ. Յ. (Պլուտարքոս)։

Պատմութիւնը չէ բերած մեզի, ինչպէս այս երգերը լրիւ, նաեւ անոնց հեղինակներուն անունները որոշ և կը մնան անարդիւնք, ընդունայն անոնց բուն հեղինակները ճշտելու ճիգերը։

Եւ չեն դադրած գործածութենէ Բ. Յ. երկար ժամանակ՝ «Զորս երգելով ունաց բամբուլ, լուանք իսկ տկանջօք», (Խորենացի)։ Մինչեւ Բ. Յ. ԺԱ դար, զիւղականացը բերնէն լսեք է Արտաշէսի մեծած ատեն յիշածը՝ «Ո՞րքայն ինձ զծուխ ծխանի եւ զառաւօտն նաւասարդի», (Մալխարոս)։

Հասած հատուկտորները, որ կը պատկանին Բ. Դարէն Բ. Ա.—Դ. դարուն Բ. Յ. շատ քիչ են և կասկածելի հարգատուութեամբ, Կրած են շատ մը կրճատումներ, յաւելումներ, սրբազրութիւններ, մեր նախապատմիչներէն ըսկած մինչեւ մեր օրերը բոլոր անոնցմէ, որ մօտեցած են, յարմարեցնելու համար իրենց առաջադրած տեսակէտներուն։

1) ԼԵԶՈՒՆ. — Հայկազեան ժամանակներէն գոյութիւն ունեցած է հայկական լեզուի գործածութիւնը, եւ անոնց խօսած լեզուն՝ մեզի իմանալի է։ Նոյն նշանակութեամբ

կը հասկնային այն բաները, ինչպէս որ մենք հիմա կը հասկնանք: Աստուծոյ եւն նահապետաց անունները, որ ցոյց կուտան նաեւ նշանակութիւնն ին՝ Հաւանակ, Վառնակ, Առնակ, Նորայր, Զարմայր, Պերն: Բագուկ, Սկայորդի, Հրաչեայ, Պանոյն եւն: «Ո՛ր Գեղամայն գեղեցկութիւն, ո՛ր Նորայր՝ վասն զի նոր արիւթիւն ցուցունք, ո՛ր Հրան Հրաքտակ, ո՛ր Յուսակ՝ յուսացեալ զօրութեամբ», (Գ. Մագիստրոս):

Նոյնպէս Բորսաքոֆ գտեր եւ հրատարակեր է Փեթրեսպուրկ, բազմաթիւ բաներ բեւեռական արձանագրութեանց մէջ՝ «Զարմանալիք իրենց նմանութեամբ հայկական լեզուի», (Զարբանէլեան), եւ ասիկա անշուշտ այն լեզուն է, որ Արտաշէս, Բ. զարուն Բ. Ա. հրամայեց ուսումնասիրուի, ծաղկի եւ իրեն կապուած գաւառներուն մէջ տարածուի: Մեզի հասած Գողթան երգերուն, վիպասանաց լեզուն՝ «Եւ Մեսրոպ՝ արդէն երկայն ասեմ հին հայկաբանութեան վառաւան Գողթան գաւառին օղովը սնամ շատ պէտք չունէր՝ բնելու բնութեանը մէջ մտնանք ըլլալու»: (Այտընեան) Եւ կամ Արարատեան, կամ ոստանիկ կոչուած մատենագրական լեզուն, որ մեր թարգմանիչները հիանալի զարգացման հասուցին: «Հինգերորդ դարուն առաջին կիսուն հայերէն մատենագրական լեզուն, զոր անձկագոյն նշանակութեամբ, քարգմանիչ մեր ոչ երբ հնարեցին՝ այլ ուսան, եւ որոյ օրինակն ունինք յեւս հնագոյն հասուկոսոս ինչ երգոց վիպասանաց մերոց»: (Գարագաշեան) Կը համաձայնին Այտընեան, Զարբանէլեան, Գաթրճեան եւ ուրիշներ:

Բայց Գողթան երգերուն լեզուն կը կրէ գաւառաբարբառի, կամ աշխարհաբարբ յստակ քերականական անկանոնութիւններ ու դարձուածներ: Թէ — եթէ, շատ — յոյժ, բազում, ամբար — շտեմարան, չեն — ոչ են: Աշխարհաբար են այս դարձուածները՝ «Բնկեց ի մեջ օրիորդին, եւ շատ ցաւեցուց զմեջ օրիորդին՝ մեկ փող հարուստ: Աշխարհաբար յատուկ է նաեւ՝ իկ նուազականը, կարմրիկ, պատանեկիկ, եղեգնիկ, (Այտընեան):

Եւ պէտք է տալ գոյակցութիւն աշխարհաբարի մը, նոյն իսկ նախնականութիւն գրաբարի վրայ: Իսկ աշխարհաբար գրաբարի ուղղակի աղաղակում համարելու ենթադրութիւնը ըստ մեզ ապացուցանելէ զուրկ է բոլորովին: (Ն. Դուրեան) Կը հաստատէ այս կարծիքը՝ «Հայերը պահել են լեզուի երկու խառն թիւ, երկու պայմանական անուններով՝ հայկական եւ հայերէն: Առաջինը այժմ մեռած է՝ եկեղեցու եւ հին գրականութեան լեզուն: Հին ժամանակները նա ոչ միայն գրական լեզու էր, այլ եւ Հայաստանի հարաւ արեւելեան մասում Սիւրիոյ եւ Պարսկաստանի սահմանի վրայ ապրող ժողովուրդներից մեկի կենդանի ու գործածական լեզուն էր: Երբ այս ժողովուրդը տեղից բռնեց բովանդակ Հայաստանին, հայկականը դարձաւ հայ նախարարների լեզուն նաեւ երկրի այն մասում, ուր բնիկ լեզուն միւսն էր՝ հայերէնը: Վերջինը հետզհետէ վերածուեց աւանդական Հայաստանի հասարակ ժողովրդի՝ ռամիկ լեզուին: Սա նոյնպէս հիմն եւ առաջինն ազգակից լեզուն է՝ ինքնուրոյն եւ լեզուաբանօրէն առաջինն հաւասարագոր, որ մեզ հասել է բազմաթիւ բարբառներով», (Ն. Ման, Վ. Փափագեան եւ ուրիշներ):

Նոյնպէս եթէ եղեր են մեր Գողթան երգերը ներկայ լեզուով, որ ունի հնչական որոշ աստիճանի հասած զարգացում, եւ արուեստի սեռին այս վիճակի բարձրութեամբ, կարելի է ընդունիլ անգիր դպրութեան գործեր, որ տեւած են անվթար երկար, մինչեւ Խորենացի ու Մագիստրոս ժԱ. դար:

Գոյութիւն ունէին հայերէն տառեր: Եւ կը տառապէր Մաշտոց, որովհետեւ լսած էր թէ «Գոն նշանագիրք հայերէն լեզուի», (Ղ. Փարպեցի) կը համաձայնի եւ (Կորիւն), կը հաստատէ մասամբ, երբ միայն եօթը ձայնաւորներուն գիւտը կընծայէ Ս. Մեսրոպի (Խորենացի):

Ամէն տարակոյսէ վեր է, որ մենք Մեսրոպէն առաջ հայերէն գրով գրականութիւն ունեցած ենք, (Հ. Ա. Ղա-

պէս ունենալ իմաստի աստիճանաւոր յառաջդիմութիւն
մը՝

Երկներ երկին եւ երկիր,
Երկներ եւ ծիրանի ծով,
Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն.

Կամ՝

Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արաշխի,
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սարիկանն:

Վանկերու հաւասարութիւն պէտք չէ փնտռել, իւրա-
քանչիւր տող՝ քանի մը անգամ կրկնուելով, տուն մը,
ամբողջութիւն մը կը կազմէ, նոյն իսկ եթէ եղանակը տող
ընդ մէջ փոխուի:

Յատկանշական է, զուգահեռ անդամները իրարու կը
համապատասխանեն ոչ միայն իմաստով, ձայնով, եւ բա-
ռերն ու պատկերները անդամներուն մէջ իբրեւ մտածման
արձագանգ, ձայն կուտան իրարու:

Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր:

Կամ՝

Զվազելն եզանց

Եւ զվարդելն եղջերուաց:

Եւ կըլլան երկու կերպ, բաղադրական, որ է երկրորդ
նախադասութիւնը առաջինին հաւասարազօր և շարունակու-
թիւնը՝

Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արաշխի,
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն Սարիկանն»:

Կամ կըլլան հակադրական, երկրորդ նախադասութիւ-
նը առաջինին հակադիր, որ առաջինին հետ զուգորդուելով
մէկ իմաստ կուտայ, և ասիկա կը կիրարկուի առաւելապէս
առականերուն, առածներու համար՝

Թէ քո Շաքայի որկորն է,
Մեր Շիրակայ ամբարքն չեն:

* *

Զուգահեռականութիւնը ծագում կառնէ նախնական
բանաստեղծութեան մէջ, անհրաժեշտ յիշողութիւնը ապա-
հովելու համար կիրարկուած խաղէ մը, որ է՝ որոշ թիւով
տողեր սկսիլ նոյնատառ բառով, կամ նոյն բառով:

Եւ որովհետեւ դժուար է միայն ասով յիշողութեան
մէջ պահել բանաստեղծական գանձը, կը կրկնեն՝ ոչ միայն
թիւով մը տողերու սկիզբը, նման սկզբնատառը, կամ նոյն
բառը, այլ և պատկերը, իմաստը, որոշ թիւով յաջորդող
անդամներու մէջ, կազմելով երկեակներ, եռեակներ:

Նմոյշ մը ստորին Ափրիկէի սեւամորթներէն՝

Չար սպիտակամորթը մեր երկիրն եկաւ,

Չար սպիտակամորթին պիտի հետեւիցի,

Այնքան ասեմ որ ան մեզ լաւ կերակրէ:

(Letourneau)

Աւստրալիական մը՝

Պայուսակներուն մէջ դրեմ գոյները,

Պայուսակներուն մէջ դրեմ հիւսուած

Բոլոր գոյները ծիածանին: (Letourneau)

Այս արուեստն է, որ կիրարկուած կը տեսնենք նաեւ
յաճախ մեր ժողովրդական երգերուն մէջ՝

«Արագիլ, բարով եկիր,

Դուն, արագիլ բարով եկեր.

Արագիլ մեզի իջիր,

Դուն, արագիլ մեզի իջիր.

Արագիլ, երբ գնացիր,

Դուն մեր տունէն երբ գնացիր... (Քնար Հայկական):

Ուրիշ մը՝

«Վարդը բացուած մի սիրիւ,

Որ գայ ի ծոցդ բոռմի,

Վարդը պուլպուլիկ սիրէ,

Որ գայ ի ծոցդ բացուի» (Աղգ. Հանդէս):

Կը բացատրուի նաեւ սովորութիւնով մը, որ է՝ երգչին ստեղծագործած առղին կրկնուիլը շրջապատողներէն, որ կը ստեղծէ իր կարգին կշռոյթ մը, արձագանգ մը, տալով նաեւ միջոց երգչին ստեղծագործելու նոր առող մը՝ յաւելումովը նոր մտքի մը, իմաստի մը, և երգին աստիճանաւոր յառաջդիմութիւն, յուզումի ու մտածման օրօրումով մը:

Իսկ ասոնք սովորական են, բոլոր ժողովուրդներուն, նախնական ու ժողովրդական բանաստեղծութեան:

«Ինչ որ յատկանիւր կը կազմէ եբրայական բանաստեղծութեան, չի կրնար սեփական ըլլալ, այլ հասարակաց ու ընդհանրական՝ Բաբելացիներուն, Ասորիսանցիներուն, Աւաբացիներուն», (E. Dhorme):

Եւ «չափ մը յատկանիւր ժողովրդային բանաստեղծութեան, յատկապէս եւ բոլոր ժողովուրդներուն, բացառութիւն չի կազմեր եւ Եւրոպացիներունը»: (Letourneau) Կը համաձայնին (F. de Lanoye, Մ. Էմին, Հ. Ա. Բազրատունի և ուրիշներ):

Մտածման արձագանգ, պատկերներու զուգահեռականութիւն, խօսքերու կրկնութիւն: Նկատեցէք ինչպէս կուգէք, «բոլոր նախնական ժողովուրդներուն իմացականութիւնը կը սիրէ գաղափարներու զուգակցութիւնը», (Շ. Նարդունի):

Նոյն իսկ մեր Թարգմանիչները գտնուած են ժողովրդային այս արուեստին ազդեցութեանը տակ, և այսպէս՝ «Նսայեայ բարգմանիչը (Եր. խա. 7) գտնելով բնագրին մէջ, քաջալերեցէ այր հիւսն և դարբին հարկանէ զուռն, բարգմաներ է, քաջալերեցէ հիւսն զդարբին կոնել կոփել, ուռն հարկանել» (Գաթրճեան): Հոս կոնել, կոփել յաւելումով, Գողթան երգերէն՝ կոնել կոփել զղուռն երուանդայ արքայի հատուածն է:

Սակայն քերթողական արուեստի այս ձեւը, Եբրայեցիներուն քով հասած է իր բարձրութեան, կատարելութեան, նկատուելու աստիճան՝ ազգային քերթողութեան ձեւ մը: Նմոյշներ՝

«Եւ բղխեցս գաւազան յարմատոյն Յեսեսայ, եւ ելցէ շառաւիղ յարմատոյ անցի, եւ հանգիցի ի վերայ նորա հոգի Ասուծոյ»:

«Հոգի իմաստութեան եւ հանճարոյ, Հոգի խորհրդոյ եւ զօրութեան, Հոգի գիտութեան եւ ասուածպաշտութեան»:

(Մար. Նսայեայ Գլ. ԺԱ. 1-2)

Պարելով կ'երգեն Կարմիր ծովու վտանգէն ազատուած՝

«Աջ փոյ, Տէր, փառաւորեալ է զօրութեամբ իւրով.

Աջ փոյ, Տէր, խորհակեաց զբեմամին...»

Պաղեսցան որպէս պարիսպ՝ ջուրք,

Պաղեսցան ալիք ի մէջ ծովուն»,

(Գիրք Ելից ԺԵ. 6-8)

Եբրայական ամենահին բանաստեղծութիւններէն՝

«Զարբի՛ր, զարբի՛ր Դեբուրա,

Զարբի՛ր, զարբի՛ր, խօսեալ երգով,

Յարո՛, բարա՛կ, գերեալ զգերիս»:

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐԸ մէկ օղակն են Արեւելեան բանաստեղծութեան, կամ փոքր ասիականին: Եւ հին արեւելեան բանաստեղծութեան, կամ նախնական քերթողութեան շիւղերն են զուգահեռականութիւնը և կռոյթը: Իսկ կշռոյթը հոս իր Թափը կ'առնէ՝ զուգահեռականութիւնէն:

Արեւելեան կերպարանք մը ունին, կը սիրեն փոխաբերութիւնը, այլաբանութիւնը, նմանութիւնը և էպէտոս խորհրդական են, թէեւ բնութիւնը դեռ շատ տիրող է անոնց վրայ:

Եւ հին Արեւելեան, կամ նախնական բանաստեղծութիւնը, կարճ վճռական նախադասութիւններ կը գործածէ, եւ զուրկ է չափի ու յանգիստի, որոնք աւելի նոր արուեստի մը յատկանիւրներն են: Անոնք միշտ երգելով ու պարելով կըսէին բանաստեղծութիւնը, և պէտք չէր ըլլար վանկերու

հաւասարութիւն որոնել, երգուած ատեն իւրաքանչիւր տող քանի մը անգամ կրկնուելով, նոյնաչափ ամբողջութեան մը պատրանքը կուտայ, իսկ յանգը նոր ձեւ մըն է մեր մէջ, և սկզբնաւորողներն եղած են Նարեկացին, Մաքիստրոսը և ծաղկեցնողը Ն. Շնարհալին: (C. Fouriole, Letourneau, Menard, Գաթըրեճան, Բագրատունի, Զարրհանէլեան, և ուրիշներ):

Եւ եթէ Գողթան երգերը չեն հասած իրենց կատարելութեան՝ ինչպէս երբայականները, և մանրամասնութիւններու մէջ կը մնան անկատար, իրենց ներկայ վիճակովն ալ չէ կարելի նկատել բանաստեղծական առաջին արտադրութիւններ: Անոնք իրենց սեփին մէջ որոշ զարգացման մը հասած գործերու հատուկութիւններն են, մշակուած արուեստի մը բերքը:

Մեր նախնեաց լեզուով Գողթան երգերուն վրայ որոշ կը տեսնուի արուեստի զանազանութիւն: Բոլորը, ինչպէս մէկ հեղինակի, նոյն ժամանակի գործեր չեն, նաեւ չեն միեւնոյն աստիճանի զարգացման հասած, կամ արուեստի մը պատկանող երգեր:

Մինչ Վահագնի երգը, երբայականին, կատարելութեան մօտեցող հաստուած մըն է, որուն անդամները կը պահեն ձեւի համեմատութիւն:

Արցաշեսի վեպին հաստուածներուն մէջ կը պակսի այս համաձեւութիւնը: Իսկ Տիգրանի երգին արուեստը բոլորովին կը տարբերի, աւելի նոր ժամանակի ու արուեստի մը գործն է, ուր զուգահեռականութեան հետքն իսկ չերեւի: Արուեստ մը, որ զուրկ է բոլոր անոնցմէ, որ արեւելեան յատկանիշներն են, պարզ է ու իրապաշտ: Նաեւ Վարդգէսի երգը աւելի առողականական է, մեծավերջ, արագ եւ սահուն: Յայտնի է, որովհետեւ հայերը նախապէս, գրեթէ զուտ արեւելեան զարգացում մը ունեցած են, և առաջին հայ գրողը արեւմտեան զարգացումով (Ա. դար Բ. Ա.) Արտաւազդն եղաւ: Գողթան երգերուն Ա. մասը՝ մինչեւ Արտա-

շէսին վէպը Արեւելեան դպրոցին կը պատկանին, իսկ Բ. մասը՝ Տիգրանի երգէն սկսեալ՝ Արեւմտեան դպրոցին:

Գողթան երգերուն վրայ երեւցողը, մտածութեանց ու դարձուածքներու զուգահեռականութիւնը չէ, այլ զգացման ու ժգնութիւն տալու, կամ շեշտելու բնական ձեւը կրկնման, որ զգացումներուն ու մտածմանց համեմատութիւնը կառնէ:

Կիրարկումը ձեւի մը, որ հասարակաց էր բոլոր ժողովուրդներուն, յատկանիշը նախնական բանաստեղծութեան, որ հազած է հայ երգիչներուն մեծ ճաշակով նմանութիւնները, ջերմ շունչը, փոխաբերութիւնները ու այլ լաբանութիւնները:

Շատ քիչ կը զանազանուին արձակէն, վրանուն քերթողին մոգական շունչն է կոր'անցնի, բնական ներդաշնակութիւն մը տալով տողերուն: Անոնց զաղտնիքը կը մնայ սեղմ դարձուածքներու, և ներդաշնակ լեզուի մը բնական արտայայտութեանը մէջ:

Արձակէն կը զանազանուին իրենց ամբարձուով և նուաճումով, երեւէջով, որ յաճախ զգալի կըլլայ, և կը բացատրուի ասիկա նուագարաններու երեւէջին, կամ պարերու ընկերանալովին:

Երկար պարբերութիւններով չեն արտայայտուիր. կը գործածեն կարճ, վճռական նախադասութիւններ:

Ինքնատիպ խորհրդականութիւն մը կայ անոնց մէջ, երեւոյթները գերբնականին կը մօտենան, բայց այլաբանութիւնները ներշնչողը կըլլայ բնութիւնը, ուր աւելի հրապոյր, ձայն, գոյն ու ստուեր կայ:

Պատկերներուն նմանութիւնները յղկուած են ու գեղեցիկ, թէեւ շատ քիչ են,

Արտաշէն՝ «Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաքեւ ընդ գետն»:

Շատ կը սիրեն, ինչ որ իրենց շունչն ու հոգին է, փոխաբերութիւնները ու այլաբանութիւնները, բայց առաս-

պելարանութիւններ չեն դառնար, որքան ալ շատ զարդար-
ուած ըլլան, կը մնան զանազան պատմական դէպքեր, այ-
լաբանութեանց գոյներովը նկարուած:

«Հեծաւ արի արքան Արաշես ի սեաւն գեղեցիկ
եւ հանեալ զոսկեղ շիկափոկ պարանն»:

Կամ¹

«Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեան Արաշիսի,
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաքինկան»:

(Վերջ)

ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԱԾ ԵՐԿԵՐ

- ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ.— Պատմ. Հայոց, 1884 Վենետիկ
ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ.— Ա. Գիրք, 1896 Շուշի
ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ.— Հին Հաւաճ Հայոց, 1895 Վենետիկ
» — Յուշիկ Բ. Հատոր, 1870 Վենետիկ
ԱՃԱՌԵԱՆ Հ.— «Վտակ» ժողովածու, 1901 Թիֆլիս
ԱՅՏԸՆԵԱՆ Հ. Ա.— Քնն. Գեղ. Արդի Հայերէն Լեզուի,
1866 Վիեննա
ԱՐԾՐՈՒՆԻ Թ.— Պատմ. Տանն Արծրունեաց, 1852 Կ. Պոլիս
ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶ.— Հրատ. Հ. Ա. Բագրատունիի,
1860 Վենետիկ
ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ Հ. Ա.— Մշակական, Թրգ., 1847 Վե-
նետիկ
ԳԱԹԸՐՃԵԱՆ Հ. Յ.— Պատմ. Մասեմագրութեան Հայոց,
1851 Վիեննա
ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ Ա. Մ.— Քնն. Պատմ. Հայոց, 2 հատոր,
1895 Թիֆլիս
Գ. ԴՊԻՐ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ.— Բառարան Պարսկ.
1826 Կ. Պոլիս
ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ.— Ողբ, գրչագիր, Վենետիկ
ԴԱԻԹ ՎՐԴ. ԱԼԱԿԱՅ ՈՐԴԻ.— Կանոն, գրչագիր,
Վենետիկ
ԴՈՒՐԵԱՆ ԱՐՔԵՊ. Ե.— Պատմ. Հայ Մասեմագրութեան,
1885 Կ. Պոլիս
ԴՈՒՐԵԱՆ ԱՐՔԵՊ. Ե.— «Յուսաբեր», 4 Օգոստ. 1927
Գահիրէ
ԵՂԻՇԷ ՎՐԴ.— Պատմ. Վարդանանց Պատերազմին, 1893
Վենետիկ
ԶԱՐԲՀԱՆԵԼԵԱՆ Հ. Գ.— Հայկական Հին Դպրութիւն,
1897 Վենետիկ

Զենոփ ԳԼԱԿ.— Պատմ. Տարոնյ, 1889 *Վենետիկ*
 ԷՄԻՆ ՄԿՐՏԻԶ.— Վեպֆ Հնոյն Հայաստանի, 1850
 Մոսկուա
 ԷՄԻՆ ՄԿՐՏԻԶ.— «Մ. Էմինի երկասիրութիւնները, 1898
 Մոսկուա
 ԼԱԼԱՅԱՆ Ե.— «Ազգագրական Հանդէս». Ա. Գիրք, 1896 Շուշի
 ԼԵՄԱՆ ՓՐՈՑ. Կ. Ֆ.— «Յառաջ», 16 նոյ. 1935 Փարիզ
 ԽՈՐԵՆԱՅԻ ՄՈՎՍԷՍ.— Պատմ. Հայոց, 1881 *Վենետիկ*
 ԿԱՂԱՆԿԱՅՏՈՒԱՅԻ ՄՈՎ.— Պատմ. Աղուանից, 1860
 Մոսկուա
 ԿՈՐԻԻՆ.— Պատմ. Ս. Մեսրոպայ, 1833 *Վենետիկ*
 ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ.— Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, 1835
 Վենետիկ
 ՀԱՅ ՔՆԱՐ.— Երգարան, 1935 Սեւանիկ
 ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. Վ.— ձաւեր եւ խնոյթ Հին Հայաստանի
 մէջ, 1912 *Վենետիկ*
 ՀՈՄԵՐՈՍ.— Իլիական, Թրգ. Հ. Ա. Ղազիկեան, 1911
 Վենետիկ
 ՀՈՄԵՐՈՍ.— Ողիսական, » » » » 1924
 Վենետիկ
 ՂԱԶԻԿԵԱՆ Հ. Ա.— «Բազմավէպ», Թիւ 8-9, 1932
 Վենետիկ
 ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ԳՐ.— Թղթերը. 1910 Աղեքսանդրապոլ
 » — Քերականութիւն, գրչագիր, *Վենետիկ*
 ՄԱՄԲՐԷ ՎԵՐՇԱՆՈՂ.— ձառք, 1833 *Վենետիկ*
 ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ ՅՈՎ.— ձառք, 1860 *Վենետիկ*
 ՄԱՌ Ն.— «Վէմ», Թիւ ԺԱ., 1935 Փարիզ
 ՅՈՎՀ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.— Պատմ. Հայոց, 1843 *Վենետիկ*
 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ ՄԻՀՐԱՆ.— Քնն. Պատմ. ԺԹ. Դարու
 Հայ Դպրութեան, 1901 Կ. Պոլիս
 ՆԱՐԴՈՒՆԻ Շ.— «Վէմ», Թիւ Ա., 1933 Փարիզ
 ՆԵՐՍԷՍ ՇԻՆՈՂ.— Կանոնք, գրչագիր, *Վենետիկ*

ՇԻՐԱԿԱՅԻ Ա.— Աստղաբաշխութիւն, հրա. Բ. Պատ-
 կանեան, Ս. Փեթրպուրկ
 ՇՆՈՐՀԱԼԻ Ն.— Թուղթ Ընդհանրական, 1825 Կ. Պոլիս
 ՈՍԿԵՔԵՐԱՆ ՅՈՎՀ.— Մկն. Թղթոցն Պաւղոսի, 2 հար.
 1862 *Վենետիկ*
 ՈՍԿԵՔԵՐԱՆ ՅՈՎՀ.— Յաւեստաւագիրն Մասթոս, 2
 հար., 1826 *Վենետիկ*
 ՊԼՈՒՏԱՐԳՈՍ.— Զուգակշիռք, Դ. հար., 1835 *Վենետիկ*
 ՍԱՆՏԱԼՃԵԱՆ Յ. Վ.— «Բազմավէպ», 1901 *Վենետիկ*
 ՍԱՖՐԱՍՏԵԱՆ Ա.— «Հօյ», Թիւ 9-11, 1935 Փարիզ
 ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ՊԱՏՄԻԶ.— Պատմ. Հայոց, 1862 *Վենետիկ*
 ՎԱՍԻԼԵԻՍԿԻ ԻԻ.— «Նոր Դար», Թիւ 134, 1892 Թիֆ-
 լիս
 ՏԱԹԵՒԱՅԻ ԳՐ.— Մեկնութիւն Յոբայ, գրչագիր, *Վենետիկ*
 ՓԱՐՊԵՑԻ Ղ.— Պատմ. Հայոց, 1891 *Վենետիկ*
 ՓԱԽՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴ.— Պատմ. Հայոց, 1832 *Վենետիկ*
 ՓԱՓԱԶԵԱՆ ՎՐԹ.— Պատմ. Հայ Գրականութեան մինչև
 ԺԷ. Դար. երեւան
 ՔՆԱՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ.— Մ. Մինասեանց, 1868 Ս. Պե-
 տրսպուրկ

ARISTOPHANE.— Théatres, 2 vol. Paris
 DAREMBERG et SAGLIO.— Dict. des Antiquités
 Grec. et Romaine, Paris
 DE LANOYE F.— L'Homme Sauvage, 1877 Paris
 DHORME E.— La Poésie Biblique, Paris
 DULAURIER J.— „Journal Asiatique“, № 1, 852
 Paris
 ESCHYLE.— Prométhée Enchaîné, Paris
 FETISF.— Hist. Générale de la Musique, Tom III

- FOURIOLE C.— Hist. de la Bésie Provençale, 3 vol. Paris
- HEGEL G. G. F.— Estetica, II parte, vol. V, Napoli
- HERODOTE.— Histoires, 2 vol. Paris
- HUBSCHMANN H.— Armenische Gramatik, 1897 Leipzig
- LANGLOIS A.— St'u Rig - Vəda
- LETOURNEAU P.— Evolution Litteraire. 1894 Paris
- MENARD L.— La vie privé des Anciens, vol. IV, Paris
- RECLUS E.— Le Primitif d'Australie, Paris
- RIG - VEDA.— Trad. A. Langlois, Paris
- STRABON.— Géographie, 3 vol. Paris
- TAINE H.— Philosophie de l'art, 2 vol. Paris
- VAN DEN BERG.— Hist. des Grecs. 1880 Paris
- XENOPHON.— Oeuvres Complets, 2 vol. Paris

ՏԵՍԱԾ ԵՄ ՆԱԵԻ

- ԱՐԵՂԵԱՆ Մ.— Հայ ժող. Առասպելներ Մ. Խորենացու Պատմ. մեջ, 1899 Վաղարշապատ
- ԱՐԵՂԵԱՆ Մ.— Հայ ժող. Խաղեր, 1904 Վաղարշապատ
- » — Հայ ժող. Վեպեր, 1908 Թիֆլիզ
- » — Ընդ. Տես. Հայ Հին Բանաստեղծք., 1917
- » — Հին Գուսանական ժող. Ներգեր, 1931 Յերևան
- ԱՐԵՂԵԱՆ Մ.— Հայ Լեզուի Տաղաչափութիւն, 1933 Յերևան
- ԱՆԴՐԻԿԵԱՆ Հ. Ն.— «Բազմավէպ», Թիւ 12, 1902 Վենետիկ
- ՔԱԳՐԱՏՈՒՆԻ Հ. Ա.— Քերականութիւն Գաղիական, 1821 Վենետիկ
- ԴԱՐԻՔԼԵԱՆ ՏԺԹ. Ս.— «Ամենուն Տարեցոյցը», 1913 Կ. Պոլիս

- ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ Վ.— «Նաւասարդ» տարեգրք, 1914 Կ. Պոլիս
- ԴՈՒՐԵԱՆ ԱՐԲԵՊ. Ե.— «Մասիս», 1900 Կ. Պոլիս
- Ե. Ե. Դ.— «Սիոն», Թիւ 5, 1933 Երուսաղէմ
- ԿԱՐԻՆԻ.— Նորագոյն Աղբիւրք Մ. Խորենացու, 1893 Վենետիկ
- ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ Ս.— «Արձագանդ», Թիւ 17, 1889
- ՊԱԼԱՍՏԱՆԵԱՆ Ս.— Պատմ. Հայոց Գրականութեան, 1865 Թիֆլիզ
- ՍԱՀԱԿԵԱՆ Հ. Կ.— «Բազմավէպ», Թիւ 6, 1907 Վենետիկ
- ՏԻՐՈՅԵԱՆ Հ. Ա.— Քերականութիւն Հայ Իսալ, 1902 Վենետիկ
- ՏԻՐՈՅԵԱՆ Հ. Ա.— «Բազմավէպ», Թիւ 10-11, 1912 Վենետիկ
- ՅԵԹՅԵՐ.— «Հանդէս Ամսօրեայ», Թիւ 5-8, 1894 Վենետիկ
- HERDER.— Hist. de la poésie des Hebreux, 1851 Paris
- LES LITTERATURES POPULAIRES de toutes les nations, 23 vol. Edit. Librairie I. Maisonneuve, Paris
- LOWTH Dr.— Leçons sur la poésie sacrée des Hebreux, 2 vol. 1812 Lyon
- MULLER L.— Métrique grecque et latine, 1882 Paris
- REVILLE A.— Les religions des peuples non civilisés, 2 vol., 1883 Paris

ԿԱՐԵԻՈՐ ՈՒՂՂԵԼԻՔՆԵՐ

<u>Էջ</u>	<u>Տող</u>	<u>Սխալ</u>	<u>Պիտի բլլայ</u>
12	15	բանաստեղծութիւն	քերթողութիւն
26	13	գերարտայայտելու	դերարտայայտելու
27	16	տիքը	դիքը
30	20	զուտ	չար
32	7	Ալպեան	Ալպան
37	34	սրտերը	որտերը
38	14	Tullosie	Dulaurier
43	5	անզարդ	անչարժ
44	2	թող ում	թող ում
46	27	յստակ	յատուկ
54	27	արեւելեան	արեւելեանին

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0373197

“ՄԱՍԻՍ” ԳՐԱՏԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

	Լէվ
1. Ասուր-Նազիր-Աբալ	4. Մեհեան 10
2. Մեծապատիւ Մուրացիաններ	8. ՊԱՐՈՆԵԱՆ 30
3. “Մասիս” Տարեգիրք Ա. Տարի	Ա. ՍԵՒԱՆ 100
4. Թանկագին Համբոյր (Կակերդ • 1 տարր)	10
5. Գիրուկ Մարդուն Հանոյներ	ՈՒ. ՃՕՆԱՐՆ 15
6. Հռոմի Պապին Զուականեր,	Մ. ԶԷՎԱՔՐՈ 150
7. Գուշակը (Երգիծավեպ)	ՍԹ. ԳՈՍԹՈՎ 20
8. “Մասիս” Տարեգիրք Բ. Տարի	Ա. ՍԵՒԱՆ 100
9. Հրաւճներու Պալատ	Մ. ԶԷՎԱՔՐՈ 150
10. Խելագար Հայունին	ՏՈՔԹ. ՃԷԼԱԼԵԱՆ 65
11. Մուսա Լեւան 40 Օրեր	Ա. Բ. ՀԱՏՈՐ ՖՐ. ՎԵՐՖԷԼ 400
12. Ռակասքէնի Ասպէս	Մ. ԶԷՎԱՔՐՈ 150
13. Հին Հայ Բանաստեղծութիւնը	Գ. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ 30

ԱՐՏԱՍՍՀՄԱՆ 6 Ֆր. Ֆր.

Դիմել՝ ԳՐԱՏՈՒՆ “ՄԱՍԻՍ” — Վեպէց 21, Սոճիա (Պուլկարիա)